

'שיצא שמועה שבא משיח בן דוד': אור חדש על עליית החסידים בשנת תקל"ז

Author(s): דוד אסף

Reviewed work(s):

Source: *Zion* / ציון, Vol. (תשנ"ו), pp. 319-346

Published by: [Historical Society of Israel](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/70035604>

Accessed: 17/04/2012 17:03

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Historical Society of Israel is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Zion* /.

<http://www.jstor.org>

'שיצא שמועה שבא משיח בן דוד': אור חדש על עליית החסידים בשנת תקל"ז*

מאת דוד אסף

א. עליית תקל"ז ומניעיה בראי המחקר

קורותיהם של החסידים שעלו לארץ ישראל בשנת תקל"ז (1777), מניעיהם, גלגוליהם במזרח אירופה ותלאות קיומם בארץ זכו לעיון ממצה של חוקרים רבים. פרשה זו נדונה מכל הבטיה – ההיסטוריים, הרעיוניים והפילולוגיים – הן מנקודת מבטם של חוקרי תולדות החסידות והן מנקודת מבטם של חוקרי תולדות ארץ ישראל.¹ זכתה עליית תקל"ז ששרד על אודותיה חומר תיעודי יקר ערך פרי עטם של ראשי העולים – ר' מנחם מנדל מוויטבסק, ר' אברהם מקאליסק, ר' ישראל מפולוצק ואחרים. מקורות אלה רבים כמותם ומרשימים באיכותם, אף שאינם נטולים בעיות קשות של אמינות.²

בצדק העירו חוקרים, שתשומת הלב הרבה שניתנה לעלייה זו קשורה, בין השאר, להקפה המרשים – מעל שלוש מאות איש, על פי עדותו של אחד העולים.³ ואולם, מן המקורות עולה בבירור, שהשיירה הגדולה לא היתה הומוגנית כלל וכלל, ובוודאי לא 'חסידית'. אדרבה,

* אני מבקש להודות למורי ולעמיתי שקראו גירסאות שונות של מאמר זה, העירו והגיבו: פרופ' עמנואל אטקס, פרופ' ישראל ברטל, פרופ' יעקב ברנאי, פרופ' יהודה ליבט, ד"ר אריה מורגנשטרן וד"ר נחום קרלינסקי.

1 ראה: י' ברנאי, היסטוריוגרפיה ולאומיות – מגמות בחקר ארץ ישראל ויישובה היהודי, 1881-634, ירושלים תשנ"ה, עמ' 140-159.

2 ראה: נ' קרלינסקי, נוכח אתגריו של העידן המודרני: חשיפתו ופירסומו של קובץ 'איגרות החסידים מארץ-ישראל' – הטקסט והקונטקסט, עבודת גמר לשם קבלת התואר מוסמך של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ט; ר' הרן, 'שבחי הרב: לשאלת אמינותן של איגרות החסידים מארץ-ישראל', קתדרה, 55 (תש"ז), עמ' 22-58; ומה שהשיג עליה י' מונדשיין, 'אמינותן של איגרות החסידים מארץ-ישראל', שם, 63 (תשנ"ב), עמ' 65-97; 64 (תשנ"ב), עמ' 79-97. עד כה לא זכינו למהדורה ביקורתית של איגרות החסידים, על כן נפנה בדרך כלל למהדורתו של י' ברנאי, איגרות חסידים מארץ ישראל, ירושלים תש"ם. על בעיות השימוש במהדורתו של א' סורסקי, יסוד המעלה, בני ברק תשנ"א, ראה: ד' אסף, "'כבוד אלקים הסתר דבר": פרק נוסף בהיסטוריוגרפיה האורתודוקסית של החסידות בארץ-ישראל', קתדרה, 68 (תשנ"ג), עמ' 57-66.

3 ואבשר אותם שבאנו אל אה"ק עיה"ק צפתו"ב בא (=ארץ הקודש, עיר הקודש צפת תבנה ותיכונן במהרה בימינו, אמן), אני וב"ב (=ובני ביתי) כולם מקטנם ועד גדולם, בתוך הבאים יותר משלש מאות נפשות, עם רבינו הגדול החסיד הק' ומפורסם מוה"ר מנחם מענדל נ"י (ברנאי, איגרות, שם, עמ' 74).

החסידיים היו מיעוט ניכר בתוכה. רוב העולים היו 'עניים', שנסתפחו לשיירה בדרכה, למורת רוחם של החסידיים, שנאלצו לפרנסם מכיסם הנקוב.⁴ מספרם המדויק של העולים החסידיים אינו ידוע וחוקרים העריכוהו בכמה עשרות בלבד.⁵

טעמים הרבה ניתנו למעשה העלייה: שמעון דובנוב פירש זאת בעיקר כניסיון (שנכשל) למהלך תעמולתי-פוליטי של הקמת מרכז חסידי בארץ ישראל, שאליו תועתק זירת ההתהוות החסידית תוך ניצול הכמיהה העמוקה של העם לציון;⁶ בן-ציון דינור ראה בעליות החסידיים ביטוי רעיוני-משיחי מובהק למה שכינה 'תורת הגאולה' החסידית;⁷ ולאחרונה הסיקה רעיה הרן, כי אין 'צל של ספק שרק הכמיהה להתעלות מיסטית בארץ הקודש' הביאה את הצדיקים לנתק עצמם מבני עדתם ולעלות לארץ.⁸ עוד ציינו חוקרים סיבות נוספות, כגון בריחה מחמת זעמם של המתנגדים ולחילופין ניסיון לחזק את מעמדה של החסידות בעיני יריביה וכך לזכות

4 הראשון שנתן דעתו לכך היה, כנראה, הסופר ר' בנימין, שאף הפריז וראה באותם העניים 'חלוצים' (בהקשר הלאומי-הציוני), ובשיירת החסידיים מעין בכואה יהודית לפורטינים שהגיעו לחופי אמריקה בספינת 'מייפלאואר' המפורסמת. ראה: עלית הקודש, ירושלים [תרפ"ט?], עמ' 7; היילפרין, העליות הראשונות של החסידיים לארץ ישראל, ירושלים ותל-אביב תש"ז, עמ' 22-23, הערה 20.

5 היילפרין, שם, עמ' 23; חיה שטימין-כ"ץ העריכה את מספרם של החסידיים כבעשרים-וחמש משפחות, שהן בין שמונים למאה נפשות. ראה: ראשיתן של עליות החסידיים, ירושלים תשמ"ז, עמ' 27-29. לעומתה רשם "אלפסי, בשדה החסידות, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 328, שמות של ארבעים ושניים גברים מעולי תקל"ז (ועליהם יש להוסיף עוד כהנה וכהנה). רשימה ארוכה יותר (כתשעים שמות) פרסם סורסקי (לעיל, הערה 2), א, עמ' צא-קע, אך לא כל הרשומים שם אכן עלו בשיירת עולי תקל"ז. אם רק מקצת המנויים ברשימות השונות עלו עם נשותיהם וצאצאיהם, הרי שמדובר בכמאה וחמישים נפשות לכל הפחות.

6 ש' דובנוב, "'החסידיים' הראשונים בארץ ישראל", הפרדס, ב, אדעסא תרנ"ד, עמ' 201-214; הנ"ל, תולדות החסידות, תל-אביב תש"ך, עמ' 134; וראה גם תיאור עמדתו בידי ברנא, מגמות (לעיל, הערה 1), עמ' 142-148. דובנוב לא שלל את המוטיב המשיחי כמניע בעליית החסידיים, אך לא ראה בו עיקר. הוא בעצמו היה מודע לכך שמאמרו הראשון משובש וטעון תיקון על יסוד החקירות החדשות (תולדות החסידות, שם, עמ' 135).

7 ראה: ב"צ דינור, 'היסודות האידיאולוגיים של העליות בשנות ת"ק-ת"ר', במפנה הדורות, ירושלים תשט"ז, עמ' 69-79; ובמיוחד במאמרו 'ראשיתה של החסידות ויסודותיה הסוציאליים והמשיחיים', שם, עמ' 192-227.

8 ר' הרן, 'מה הניע את תלמידי המגיד לעלות לארץ-ישראל?', קתדרה, 76 (תשנ"ה), עמ' 85 (מאמר זה הוא הרחבה של פרק מתוך: מחלוקות אידיאולוגיות פנים-חסידיות בשלהי המאה ה"ח וראשית המאה ה"ט - הגורמים למחלוקת בין ר' אברהם מקאליסק לבין ר' שניאור זלמן מלאדי, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ג, עמ' 521-529). הרן גורסת, כי ייחודה של עליית תקל"ז טמון בעצם מעשה העלייה של צדיק, הכפות כביכול למקומ, בשל התלות המיטית בינו לבין חסידיו. ובלשונה: 'מנהיג עדה... אינו יכול לקום ולנטוש את הנוהים אחריו, בייחוד בתקופה קשה לחסידיו' (עמ' 80). קביעה זו, שמנדושיין כינה אותה 'חוקי יסוד להתנהגות הצדיקים' (מנדושיין [לעיל, הערה 2], 63, עמ' 93), אין לה, לדעתי, על מה שתמוך, ודומה שביסודה עמדות ההנחה שההגות עיצבה באופן בלעדי את החיים הריאליים שעל פיהם התנהלה העדה החסידית, והשקפה מודרנית על טיבה של מנהיגות. זאת ועוד, את סברתה, כי החסידיים שנתורו ברוסיה הלבנה תמהו כיצד 'נוטש' אותם רבם, תמכה הרן באחת מאיגרות חרסון (עמ' 81, הערה 18), שהיא עצמה מודה בזיוף.

בפיוס ובהכרה;⁹ תנאים מדיניים וכלכליים קשים בפולין מחד גיסא,¹⁰ ונוחים בזירת הים התיכון וארץ ישראל מאידך גיסא;¹¹ ועוד כיוצא בזה. דברי דינור, וחוקרים אחרים שדרכו בעקבותיו,¹² על הדומיננטיות של ההבט המשיחי בעליות החסידים, נדחו בדרך כלל, בעיקר בכוח סמכותו הרהוטה של גרשם שלום, שטען כי היסוד המשיחי 'נוטרל' בחסידות ואיבד את המקום המרכזי שהיה לו בקבלת האר"י ובשבתאות. החסידות, לשיטת שלום, השלימה עם הקיום היהודי בגלות, לפחות בטווח הנראה לעין, וממילא אי אפשר להתייחס אל עולי תקל"ז כאל דוחקי קץ.¹³

תנא המסייע לריכוך ההבט המשיחי של עליית החסידים נמצא לשלום בעמדתו של ההיסטוריון ישראל היילפרין, שגרס כי אין 'בתורתו של המגיד... ובשרידי תורתם של רמ"מ ורא"ק' הדים למניע משיחי ייחודי הכרוך במעשה העלייה. אליבא דידו, נבעה עליית תקל"ז משלוש סיבות עיקריות, שאותן הציע הן מתוך עיון בדברי העולים עצמם והן מתוך שיקולים שבסברה: (א) מנהיגי העולים מעידים באיגרותיהם, שביקשו, כדרך דורות קודמים, 'לעזור חסד עליון, להתפלל עבור כלל ישראל'; (ב) הדעת נותנת, כי 'במידה מרובה' תרמו רדיפות המתנגדים במזרח אירופה את תרומתן; (ג) 'במידת מה' השפיע אף הרצון 'לכונן מרכז לחסידות,

- 9 כגון דובנוב, החסידים הראשונים (לעיל, הערה 6); J. Mann, *Texts and Studies in Jewish History and Literature*, II, Philadelphia 1935, pp. 691–693; א' יערי, *שלוחי ארץ ישראל*, ירושלים תשל"ז, עמ' 608.
- 10 כגון היילפרין (לעיל, הערה 4), עמ' 24–25; ר' מאהלר, דברי ימי ישראל – דורות אחרונים, ד, מרחביה 1956, עמ' 128–130. ההרעה שחלה בשנות השישים והשבעים במעמדם הכלכלי של יהודי הערים המלכותיות הביאה אמנם לעקירת יהודים ממקומם, אך היתה זו בעיקרה הגירה פנימית בתוך פולין, מערי המלך אל הכפרים והערים הפרטיות. ראה: ש"א ציגלמן, 'על הצעותיו של ציר הסיים הגדול, מתיאוש בוטרימוביץ', לתיקון יהודים בפולין ובלטא...', בין ישראל לאומות – קובץ מאמרים שי לשמואל אטינגר, בעריכת ש' אלמוג ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 87–100.
- 11 הכוונה בעיקר לביטחון היחסי שהושג עקב סיום מלחמת רוסיה-תורכיה (1774) ודיכוי מרד ד'אהר אל עמר (1775). ראה: ברנאי, איגרות (לעיל, הערה 2), עמ' 27–29; הנ"ל, מגמות (לעיל, הערה 1), עמ' 151.
- 12 כגון מאהלר (לעיל, הערה 10), ד, עמ' 128–131, 275–276; מ' אליאב, ארץ ישראל ויישובה במאה הי"ט, 1917–1777, ירושלים 1978, עמ' 78; שטימן-כ"ץ (לעיל, הערה 5), עמ' 8. מאהלר גרס, כי התקווה לגאולה הוסתרה במכתבי העולים, שכן הם נועדו לגבאי ארץ ישראל בוויטבסק ובווילנה, שהיו רובם ככולם מתנגדים. אך הסבר זה קשה להולמו, שכן מדוע הוסוּתה תקווה זו במכתביהם של הצדיקים לאנשי שלומם?
- 13 ראה: G.G. Scholem, *Major Trends in Jewish Mysticism*, New York 1961 [1941], pp. 329–330; idem, 'The Neutralization of the Messianic Element in Early Hasidism', *The Messianic Idea in Judaism*, New York 1978, pp. 176–202 (תלמידי המגיד [לעיל, הערה 8], עמ' 82) את סברתה, ששלום ראה בעליית תקל"ז 'צנוצים בודדים של גישה משיחית אקטיוויית'. השקפתו של שלום נדונה רבות במחקר, בדרך כלל מתוך הסכמה מסויגת. ראה בעיקר: י' תשב, 'רעיון המשיחי והמגמות המשיחיות בצמיחת החסידות', חקרי קבלה ושלוחותיה, ב, ירושלים תשנ"ג, עמ' 475–519; מ' פייקאז, 'רעיון המשיחי בימי צמיחת החסידות באספקלריית ספרי דרוש ומוסר', רעיון המשיחי בישראל – יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום, ירושלים תשמ"ב, עמ' 237–253.

באופן שתתקדש התורה החדשה בקדושת הארץ' (כדעת דובנוב).¹⁴ סמי מכאן השקפתו הגאולתית של דינור. לאחרונה חזר יעקב ברנאי וסקר את הדעות השונות שנאמרו בסוגיה. הוא עמד על העדר סממנים משיחיים בעליית תקל"ז (אף שצייץ כי מניעים משיחיים נמצאו בבירור בעליות מוקדמות יותר של חסידי הבעש"ט), וקבע כי כל האסמכתאות שהובאו בסוגיה זו 'ניתנות לפירוש בכמה אופנים'.¹⁵

יש להדגיש, כי רוב ההסברים למניעיהם של העולים אינם סותרים אלה את אלה. מריבוי התשובות וההנמקות ניתן להסיק, כי בעליית תקל"ז, כמו בכל מהלך ריאלי אחר, לא רק שלא היה מניע אחד בלבד, אלא שהגורמים האידיאולוגיים, הפרגמטיים והביוגרפיים – יהיו אשר יהיו – שולבו מבלי הפרד.¹⁶ להלן יידון מקור חדש על פרשת טביעתה של אחת מספינות העולים באיזור חצי האי קרים, שכנראה יכול להפיץ אור חדש על המניע של עולי תקל"ז, לפחות מקצתם. לפנינו לראשונה עדות ברורה ומאירה, גם אם קצרה בלשונה, שבמסכת הטעמים והמניעים של העולים לא נפקד מקומו של הנימוק המשיחי – האמונה שקרובה התגלותו של המשיח בארץ ישראל.

ב. העלייה לארץ ופרשת הספינה הטובעת

ידיעותינו על התארגנות העלייה במזרח אירופה ועל מהלכה עד ביאתם של העולים לארץ ישראל אינן רבות.¹⁷ החסידים יצאו מרוסיה הלבנה באדר תקל"ז, ובדרך הארוכה אל חופי הים השחור (כתמישה חודשים!) נתלקטו אליהם, כאמור, בודדים וקבוצות שלא זוהו כחסידים. ממכתביהם של ראשי החסידים חוזרת ובוקעת תלונה על המוני 'עניים ואביונים', שנצטרפו לשיירה בנדודיה בחלקים הדרומיים של מלכות פולין והטילו על העולים עומס כספי אדיר. לא זו אף זו, כשהגיעו העולים למחוז חפצם, הצטרפו אותם עניים לשונאים של החסידים בצפת וגמלו להם רעה תחת טובה.¹⁸

14 היילפרין (לעיל, הערה 4), עמ' 20–21; וראה: שלום, זרמים עיקריים, שם, עמ' 423, הערה 10.
15 ברנאי, מגמות (לעיל, הערה 1), עמ' 146 (והשווה לדבריו בספרו: יהודי ארץ ישראל במאה ה"ח בחסות 'פקידי קושטא', ירושלים תשמ"ב, עמ' 65). ברנאי הסתפק בקביעה זו ולא פירט כיצד ניתן לפרש את המקורות באופן אחר.

16 ובצדק כבר העיר "חסדאי" ראשיתו של היישוב ה"מתנגדי" וה"חסידי" בארץ-ישראל – עלייה של מצווה ועלייה של שליחות, שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 253: 'בתקופה שאנו דנים בה מספר העולים קטן מאוד ומערכת הגורמים המביאה יהודי לעלות לארץ סבוכה ביותר. בין העולים היו בעלי השקפות רוחניות שונות ומנוגדות, וקשה לקבוע מהי ההשקפה המרכזית לעלייה. נוסף על כך, בהחלטה האישית על העלייה היה מקום רב לגורמים שהיו קשורים באיש עצמו, באישיותו ובנסיבות חייו. קשה מאוד להעריך את משקלה של העמדה הרוחנית לעומת משקלן של הנסיבות האישיות.'

17 את הידוע לנו על הרקע הריאלי של העלייה – התארגנותה ומהלכיה עד ההגעה לארץ – סיכם היילפרין (לעיל, הערה 4), עמ' 21–27, דומה שמאז לא נתחדש כמעט מאומה; ראה גם: שטימין-כ"ץ (לעיל, הערה 5), במקומות שונים (כגון עמ' 13–16, 27–29).

18 היילפרין (שם, עמ' 22–23, 30) פירש את עליית העניים על רקע של מצוקה חומרית, והסביר גם את הפניית עורפם לחסידים על רקע דומה – האיחור בהגעת הסיוע הכספי לחסידים. להלן נציע אפשרות אחרת לפרש את סיבם ומניעיהם של אותם עניים.

מסלול נסיעתם של העולים אינו ידוע, ונראה שאת דרכם אל הים השחור עשו מעיר הנמל גאלאץ שעל שפך נהר הדנובה.¹⁹ ההפלגה בים השחור אל עבר קושטא היתה בכמה ספינות.²⁰ מספר נוסעים בספינה רגילה יכול היה אמנם להגיע למאתיים,²¹ אך כפי שיתברר להלן, מספר הנוסעים בספינותיהם של אנשי שיירה זו היה קטן בהרבה. מקושטא הפליגו העולים אל ארץ ישראל בשלוש ספינות, אך אחת מהן, ובה שמונים ושלושה יהודים, נסחפה צפונה ברוח העזה, וזמן לא רב לאחר מכן טבעה סמוך לחצי האי קרים. חייהם של שלושים מן הנוסעים ניצלו. הם נמשו מן המים סמוך לחופיה של העיר גוזלוב (בִּפְּטוֹרְיָה),²² ומשם עשו את דרכם מזרחה לכפא (פֶּאֹדוֹסְיָה), שממנה קיוו כנראה למצוא ספינה אחרת שתיקחם לקושטא.²³ את דרכם לכפא עשו הניצולים דרך קהילת קלעא (Chufut-Kale) ואף נסתייעו בבני העדה הקראית שבה ובחכמיה. מקצת הניצולים שבו למקומות מוצאם בפולין, ויתרם אזרו עזו וחיידשו את מאמציהם לעלות לארץ ישראל. העולים האחרים, שעשו דרכם בים התיכון בשתי הספינות הנותרות, הגיעו בינתיים בשלום אל חופיה של ארץ ישראל, בה' באלול תקל"ז.²⁴

המקורות לידיעותינו על הספינה הטובעת הם כדלהלן: (א) שתי איגרות מאחד הניצולים, יהושע בן דוד, אל החכם הקראי ר' הלל בן יצחק קירימי;²⁵ (ב) מכתב המלצה מאת ר' הלל בן יצחק קירימי אל ראשי עדת הקראים בקושטא בעניין הניצול יהושע בן דוד;²⁶ (ג) איגרת של שני ניצולים, אהרן בן יצחק אייזיק ואהרן בן מאיר, אל ראשי הקראים בכפא;²⁷

- 19 על סמך דבריו הסתומים של ר' ישראל מפלוצק; 'זוהנה על היבשה שלום על ישראל, ב"ה מקום גאלאץ גם בכל ארץ וואילחיי שהוא לערך שבוע אחת, אין פוצה פה ומצפצף' (ברנאי, איגרות [לעיל, הערה 2], עמ' 76). ראה: היילפרין, שם, עמ' 22; שטימך-כ"ץ (לעיל, הערה 5), עמ' 12-16.
- 20 'זוהנה הים השחור שקודם קושטא עליו עברנו פסקא פסקא בכמה ספינות' (ברנאי, שם, עמ' 76).
- 21 כדברי ר' שמחה מזאלודיץ, מעולי תקכ"ד, בספרו אהבת ציון: 'קרוב למאתים נפשות' (א' יערי, מסעות ארץ ישראל, רמת-גן 1976, עמ' 391).
- 22 מאן (לעיל, הערה 9), ב, עמ' 693, גרס כי ספינת הניצולים נטרפה ליד חופי כפא ומשם עשו דרכם לקראסוב. אך בכמה מקורות נאמר במפורש, שהספינה טבעה לחופיה של גוזלוב... כך במכתב לקראים בקושטא (להלן, הערה 26): 'זהנמלטים יצאו ערומים ובאו לעיר גוזלוב, וכך בגביית העדות בברודי (להלן, הערה 29): 'זביום השבת נשברה הספינה... ומגודל הצרות שלנו באנו ביום השבת הנ"ל לעיר קאולאו במדינת קרים'.
- 23 ככל הנראה משום שבגוזלוב לא היה אז עדיין נמל מסודר (א' דינארד, מסע בחצי האי קרים, א, ווארשא תרל"ט, עמ' 41-46); כפא, לעומת זאת, היתה עיר נמל גדולה ועברה דרכה תנועה סדירה של ספינות מסחר (שם, ב, ווארשא תר"ם, עמ' 25-26). על כפא, ראה: י' קרן, יהדות קרים מקדמותה ועד השואה, ירושלים תשמ"א.
- 24 'ועל הים הגדול כמעט עברנו כולנו בספינה א' [חת] בו' ימים, והמוֹתָר בט' ימים' (ברנאי, איגרות [לעיל, הערה 2], עמ' 76); וראה להלן, ליד הערה 41.
- 25 לנוסח האיגרות ולגולגול פרסומן, ראה: היילפרין (לעיל, הערה 4), עמ' 55-57; ברנאי, שם, עמ' 59-56.
- 26 ש' אסף, ביקורת על ספרו של י' מאן, תרביץ, ז (תרצ"ו), עמ' 237.
- 27 ברנאי (לעיל, הערה 2), עמ' 59-62.

(ד) אזכורים במכתביהם של ראשי שיירת העולים, ר' מנחם מנדל מוויטבסק ור' ישראל מפולוצק;²⁸ (ה) עדות שגבה בשנת תקל"ח ר' צבי הירש בושקא, שהיה אז אב"ד בקהילת ברודי, מפי אחד מניצולי הספינה;²⁹ (ו) תזכורת פרטית שרשם לעצמו הקראי יוסף קוסדיני.³⁰ נסקור מקורות אלה ונעלה מתוכם את הנצרך לנו לשם שחזור האירוע.

ממכתבו הראשון של ניצול בשם יהושע בן דוד עולה, כי הוא, אשתו ובתו ניצלו מהטביעה,³¹ אך לא הצליחו להציל מאומה מרכושם. לדבריו, מקצת הניצולים נסעו לקראסוב,³² אלא שהוא לא יכול היה להצטרף אליהם, שכן חלה ונפל למשכב: 'זאין לי שום בגד במה ליצא מפתח הבית ובלילה במה לשכב'. לקיומו המינימלי – אוכל ומחסה – הסתייע ב'בעלי התלמוד' שבעיר (היא קלעא, אף ששמה אינו נזכר), שבעצמם היו מדוכאים בעניות, ועתה הוא מבקש מן הקראים שיסייעו בעדו לרכוש בגדים, לו ולבני משפחתו.³³ הוא מוסיף ומספר, כי מכיוון שנואש מלהשיג תרומת כסף, שתאפשר לו להגיע מהאי קרים לקושטא וממנה לארץ ישראל, הוא מבקש עתה לשוב לביתו שבפולין, שכן נודע לו 'שבאו עגלות מפולין לעיר באחצית, שאנו יכולין ליסע לפולין עליהם'.³⁴ את החלטתו שלא לעלות לארץ נימק לא רק בחוסר הכסף, אלא גם במה שפירש כגזירת הבורא: 'שאני רואה שאין רצון הבורא ב"ה לזה, שהשליכני לארץ אחרת בערום וחסר כל, ורצוני (צ"ל: ורצונו) היה להביאני לידי מתן בשר ודם'.

באיגרתו השנייה, שנשלחה זמן קצר לאחר קודמתה, הודיע הניצול כי חזר בו מדעתו הראשונה. הוא הבין שלא עמד בניסיון, שכן 'נראה לי לפי עניות דעתי ולפי מיעוט שכלי, אשר ענה הבורא אותנו היה לנסותנו הנלך בדרכנו, ולא כדי להחזירנו למדינותינו'. עתה הוא מתחנן בפני קראי המקום שיסייעו בידו וישלמו את שכר הספינה הנוסעת לקושטא. הוא

- 28 ברנאי, שם, עמ' 63, 72, 76.
- 29 קונטרס 'תקנות עגונות', ספר תפארת צבי, חלק אבן העזר, יוזעפאף תרכ"ז, סימן יח. מקור זה לא היה ידוע לעוסקים בפרשה והוא נדפס שוב בידי סורסקי (לעיל, הערה 2), ב, עמ' רצט-ש. על ר' צבי הירש (1740–1807), ראה: מ' וונדר, מאורי גליציה, ד, ירושלים תש"ן, עמ' 348–349.
- 30 מקור חדש זה יידון להלן בפירוט.
- 31 'אני ואשתי ובתי היחידה שהשאיר לי השם יתברך שמו' (ברנאי, איגרות [לעיל, הערה 2], עמ' 58), ומכאן משמע שהיו לו ילדים אחרים שכנראה טבעו. אין ביידינו מידע נוסף על איש זה.
- 32 'וכהיום אחי הנשארים נסעו מזה לעיר קראסוב' (שם). עיר זו היא קְרַסוֹבֶוּר, הנמצאת במרכז חצי האי קרים (כחמישים ק"מ מערבית לסולכת). גם שני הניצולים האחרים מזכירים את עזרתם של 'אנשי ק"ק קראסוב' (שם, עמ' 61). על עיר זו, ראה: דיינארד (לעיל, הערה 23), ב, עמ' 21–22.
- 33 קהילת קלעא, שבה ישב אז ר' הלל קירימי, מקבל המכתב (ראה להלן, הערה 60), היתה הגדולה בקהילות הקראיות בקרים, וסביב שנת 1755 התגוררו בה 'קרוב לשלש מאות' איש. היו בה שבעה בתי מדרש ומתוכם ארבעה פעילים. ראה: מאן (לעיל, הערה 9), ב, עמ' 1326 (ולפניו: א' דיינארד, משא קרים, ווארשא תרל"ז, עמ' 65–66). על העיר, ראה: דיינארד (לעיל, הערה 23), א, עמ' 106–110.
- 34 ברנאי, איגרות (לעיל, הערה 2), עמ' 58. באחצית היא בְּחַצְיֵסְרִי (Bakhtshi-Serai), בירתם של החאנים הטטרים, הסמוכה לקלעא (מרחק של כשלושה ק"מ; למעשה קלעא היא פרבר של בחצ'יסרי), וכבר ציין מאן (שם, עמ' 694), שמן הסתם היו אלה סוחרים יהודים מפולין.

נואש מבני העדה הרבנית המקומית, שאינם מוכנים לסייעו משום שרוצים כי יישאר עמם כשוחט, אלא שהוא ממאן להישאר עמם: 'ובוודאי אם יתנו לי כל הון דעלמא אין אני דר אלא במקום תורה, כי מה שהלכנו מארצנו, אחרי רבינו הלכנו'.³⁵ את מכתבו הוא מסיים בכרכה הבאה: 'ובשכר [זה] יבוא משיח צדקנו ויגאלנו; כפי שניווכח להלן, ייתכן שאין זו סתם ברכה שבשיגרה.

לשתי איגרות אלה יש לצרף את האיגרת ששלח ר' הלל קירימי לאחיו הקראים בקושטא, שייסיעו ליהושע בן דוד הנ"ל בשכירת ספינה לארץ ישראל. אף הוא מדבר על שמונים איש שהיו בספינה, 'אשר שמו פניהם ללכת לירושלם'. יהושע זה, שנמלט מן האימה, אינו מקפיד וחושש לשום צרה, אלא רוצה ללכת לעיר הקדש לקבל פני רבו המובהק.³⁶

איגרתם של שני הניצולים האחרים מעניינת במיוחד, משום שאין ספק באשר לזהותם. שניהם היו חסידים מובהקים, ויש לזהותם עם השד"ר 'אהרן הגדול' (אהרן בן יצחק אייזיק) ועם 'אהרן הקטן' (אהרן בן מאיר מסמוליאן), שהיה משמשו של ר' מנחם מנדל מוויטבסק.³⁷ מכתבם נשלח לראשי קהילת כפא, ומדבריהם עולה, בין היתר, כי חלוקת העולים לספינות היתה בצורה שרירותית ובני משפחות הופרדו אלה מאלה ('יש בין אחינו כמה אנשים ונשים שאביהם ואמם וכל משפחתם נסעו ג'כ אחריהם ולע"ע [=ולעת עתה] הם בוודאי בסטאמבול'). מכיוון שידוע לנו כי ספינתם טבעה בדרכה מקושטא לארץ ישראל,³⁸ עלינו להניח שלא כל ספינות העולים יצאו מקושטא במועד אחד. הניצולים, שלא ידעו מאומה על גורל חבריהם למסע, ביקשו לנסוע לקושטא, להתאחד עם בני משפחותיהם ולבשרם על הינצלם מן האסון. במכתבם הם מספרים כי זכו אמנם לסיוע מסוים מן הקראים בקראסוב וב'קעילה' (ככל הנראה שיבוש שמה של קלעה), אך לעיקר העזרה הם מצפים מאנשי כפא, 'כי אתם התחלתם במצוה ועליכם לגמור'. בקשתם היא שיעמידו לרשותם איש שסייע בידם לשכור ספינה שתיקחם לקושטא, שכן הם חוששים שמחמת אי ידיעת השפה ומנהגי המקום עלולים הם ליפול בפח וסופם שיפלו בשבי ויימכרו לעבדים.

מדברי הצדיקים מנהיגי העולים עולה סתירה באשר לגורל הניצולים: האם שבו לביתם בפולין או שמא ניסו לחדש את ניסיון העלייה? ר' מנחם מנדל סותר את עצמו: באיגרת אחת

35 ברנאי, שם, עמ' 59. בצדק העיר מאן, כי 'רבינו' אינו אלא רמ"מ מוויטבסק (שם, עמ' 694). אף שאין בידינו כל פרטים נוספים על זהותו של יהושע בן דוד, ניתן לשער, לאור התבטאות זו, שנמנה עם החסידים ולא עם העניים שנספחו לשיירה.

36 שהוא, כאמור לעיל, רמ"מ מוויטבסק. אסף (לעיל, הערה 26, עמ' 237) פרסם רק קטעים מאיגרת זו, וייתכן שבנוסחה השלם נמצאים רמזים נוספים. לא הצלחתי לאתר את כתב היד המקורי או את תצלומו על ירושלים כיעד העלייה ראה להלן.

37 ראה עליהם: יערי (לעיל, הערה 9), עמ' 614; ש"ד לוין, תולדות חב"ד בארץ הקודש בשנים תקל"ז-תש"י, כפר חב"ד תשמ"ת, עמ' יח-כ; מ' וילנסקי, היישוב היהודי בטבריה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 73; סורסקי (לעיל, הערה 2), א, עמ' ק-קא.

38 בגביית העדות בברודי נמסר: 'אשר קם רוח סערה ותרוםם גלי הים ובמעת לעת הלכה הספינה מקושטנדיא לקרים ברוח עזה וחוקה, ומתוקף ההליכה הוכה הספינה בתוך הים ונשברה הספינה' (סורסקי, שם, ב, עמ' רצט).

(משבט תקל"ח) כתב כי שלושים היו ניצולי הספינה, זממהם, בהתלהבות לבם לאה"ק, באו משם לכאן והנם היום אתנו, וסיפרו לנו גדולים מעשה אלקינו;³⁹ ובאיגרת אחרת, מאוחרת יותר, ציין, כי 'בעו"ה (=בעוונותינו הרבים) מגודל עין הרע ספינה אחת נשברה, ואשר נצלו חזרו לביתם'.⁴⁰ מדברי ר' ישראל מפולוצק עולה כי כל הניצולים, המוכרים בשמותיהם, שבו ועלו לארץ:

ב"ה אשר החיינו וקיימנו והגיענו לאה"ק ביום ה' אלול תקל"ז בשלום הכל, כמעט לא נפקד מאתנו איש. ואפילו מאותה ספינה הנוסעה למדינות קרים [אשר] בעו"ה נשברה ואנשים בה מעט. ואף מזה ב"ה לא הניח ידו מלהטיב, אשר הצילו מהשאת והשבר את כל האנשים הידועים בשם חוץ מדרך הטבע. ואשר חיו מן האנשים גם המה באו משם לכאן, וספרו לנו מגודל חסדי ה' ונפלאותיו במצולה, אשר לא זכר שום אדם ורב החובל רוח סערה כזה ימים רבים. ובאותו פרק נטבעו יותר משלושים ספינות על הים, ועל היבשה שיבר עגלות וכל עץ רענן, ופרץ מגדלים, והיה סכנת נפשות גם על היבשה.⁴¹

נראה שמקצת הניצולים אכן עלו לארץ – ויעידו על כך שלושת הניצולים שמכתביהם נדונו לעיל – ואילו אחרים שבו על עקבותיהם. אהרן 'הגדול' ואהרן 'הקטן' העידו בפירוש שהניצולים נחלקו לשני מחנות: 'ששאר אחינו הנצלים מן הים כלתה נפשם מתשועה לעלות אל ארץ הקדושה מחסר כל, ועלה בדעתם לחזור למדינת פולין; ואילו מקצת הניצולים ביקשו בכל זאת 'לילך לארץ הקדושה ולהודיעם את כל הקורות אותנו'.⁴²

על אותם ששבו לאחור יעיד גם המקרה הבא. בעדות שנגבתה בברודי בשנת תקל"ח, מפיו של פלוני בשם יעקב בן שואל (!) טולטשון,⁴³ אנו מוצאים את הידיעות הבאות: בספינה הטובעת היו שמונים ושלושה יהודים 'גדולים וקטנים, ובתוכם היו בעלי בתים זקנים תשעה'. הספינה יצאה מקושטא בדרכה לארץ ישראל, אך נסחפה צפונה בסערה ונשברה ביום השבת סמוך לחופי גוזלוב. מכיוון שהמים היו רדודים הצליחו שלושים איש להציל את חייהם. חמישים ושלושה אחרים טבעו, ובתוכם 'המגיד מו"ה אשר מגיד בק"ק מינסק'.⁴⁴ במשך השבוע שלאחר מכן חיפשו הניצולים את אחיהם הטובעים והנעדרים ובכל יום ויום מצאו

39 ברנאי, איגרות (לעיל, הערה 2), עמ' 63.

40 שם, עמ' 72.

41 על פי נוסח כתב יד בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, 6299 8⁰, שהוא ככל הנראה כתב היד המתוארך הקדום ביותר של האיגרות (משנת תק"ן; ראה: מונדשיין [לעיל, הערה 2], 63, עמ' 66); ברנאי, שם, עמ' 76.

42 ברנאי, שם, עמ' 60–61.

43 נראה שהכוונה 'מטולטשון', אך קשה לדעת אם הכוונה לטולצ'ין שכפודוליה או לטאלאטשין שברוסיה הלבנה. על הבלבול בשמות אלה, ראה: ח' ליברמן, אהל רח"ל, א. ניו-יורק תש"ם, עמ' 520.

44 לא מצאתי ידיעות נוספות עליו (וראה להלן, הערה 54). לדברי ב"צ אייזנשט (רבני מינסק וחכמיה, ווילנא תרנ"ט, עמ' 24–25), פעל במינסק מוכיח בשם משה בן יהודה, שעזב את מינסק סביב שנת תקכ"ד, ואחר כך ניתנה מישורת המגיד לר' אברהם בן אשר אנשיל (מחבר הספר עמוד הימיני, מינסק תקע"א). ייתכן שר' אשר שימש בין שניהם.

גויות חדשות שפלט הים. כל הטבועים זוהו ונקברו, ובהם תשעת הזקנים והמגיד ממניסק שנזכרו לעיל. העדות נגבתה לצורך התרת עגינותה של אשה, מניצולות הספינה, וסיפורה הנורא תואר בפני הרב הנשאל:

ונשארה היא ובעלה ובת קטנה על דף א' [חד], וישיתו עצות בנפשם שבעלה ילך מאתה אל תורן הספינה, שקשר את עצמו בחבלים אל התורן, ומעת הלך אישה ממנה לא יספה עוד לראותו. ולפ"ד (=לפי דעתי), קרוב הדבר שהישמעלים אשר גם הם קשרו עצמם אל התורן, הפילוהו אל הים, אבל היא לא ראתה אם נפל אל הים. ולפ"ד לא ראה שום אדם נפילתו אל המים, כי זה העד המעיד גם לו היה תינוק מורכב על כתיפו, ותיכף בעלותו מן הים הלך בערך שני מאות אמה לחמם עצמו והתינוק אצל האש שהיה בוער שם... גם היה לבעלה בת אחת על הספינה, והיתה מהנטבעים, ולא נודע מי מת תחלה או הבעל או שתי בנותיו.⁴⁵

עדות זו, שכנהוג נגבתה בשבועה, ערכה רב ביותר. המעיד חייב היה לדייק במספר הניצולים והנטבעים, ויש אפוא לייחס לנתונים שהציע דרגת אמינות גבוהה: בספינה היו אפוא שמונים ושלושה נוסעים, שמתוכם נספו חמישים ושלושה וניצלו שלושים.

ג. עדותו של הקראי יוסף קוסדיני

בידינו עתה מקור נוסף בן הזמן, שרשם קראי שנכח במקום הצלתם של הטובעים: כתב יד סנט פטרסבורג (לשעבר לנינגרד) B156.⁴⁶ עיקרו של כתב היד הוא העתקה של ספר 'חיווק אמונה', פרי עטו של החכם הקראי יצחק מטרוקי, ובסופו הועתק 'מאמר רוח חן' ליעקב אנטולי. ספר 'חיווק אמונה' הוא, כנודע, ספר ויכוח אנטי-נוצרי מן המאה ה'19, שזכה להעמדות רבות מספור, ובמיוחד נערץ בקרב הקראים.

מעתיק כתב היד הוא צעיר קראי בשם יוסף בן אריה קוסדיני.⁴⁷ הוא ניצל מקומות פנויים בסוף כתב היד לרישום פרטים שונים על עצמו ולתיעוד אירועים כלליים ופרטיים שנראו חשובים בעיניו.⁴⁸ והנה רשם המעתיק אירוע שאותו ראה או על אודותיו שמע:

45 תפארת צבי (לעיל, הערה 29), לה ע"א. זיקתה של עדות זו לשיירת עולי תקל"ז אינה מוטלת בספק. היא נפתחת במילים הבאות: 'נסעו אנשי' לארץ ישראל בקיץ העבר תקל"ז, והעיד איש א'... אני הייתי בספינה זו שהלכתי לא"י'.

46 Saint-Petersburg Branch of the Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences; מספרו במכון לתצלומי כתבי יד עבריים שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים: 53079. לכתב יד זה הפנה אותי ד"ר אריה מורגנשטרן ותודתי נתונה לו. הפיסוק של ההעתקה מכתב היד – מעטי.

47 בדף 120א, עם סיום העתקת ספר 'חיווק אמונה', הוא מעתיק שיר שחיבר, ומוסיף: 'לזכרון: זה הזמר חברתי אני יוסף הצעיר בכ"ר (=בן כבוד רבינו) ארי' קוסדיני. השם קוסדיני, הרווח בין קראים בקרים, הוא קיצור שמה של העיר קונסטנטינופול (קונסטנדינא). ראה: מאן (לעיל, הערה 9), ב, עמ' 317.

48 למשל בדף 120א הוא מספר על תליית שני יהודים בשנת 1778. באותו עמוד מספר קוסדיני גם על הולדת בנו בשנת 1783.

לזכרון לדור אחרון: מה שהיה בזמן שנת התקל"ז ליצירה, איך שיצא שמועה שבא משיח בן דוד. ואז התחילו הרבנים הדרים בחוצה לארץ ללכת לעיר ירושלים תוב"ב. ובעת שהיו הולכים בתוך הים בספינות, נשברה ספינה אחת בתוך הים ונתנקו מהם, רצוני (=דהיינו) מהרבנים, נ"ה אנשים ונשים, בחורים ובתולות, טפים ועוללים ויונקי שדים. וכל האנשים הנמצאים בתוך הספינה היו במספרם שמונים אנשים. והשם ברוב רחמי ישמרנו ממחלון וכליון אלה. וסבת האמינים שבא משיח בן דוד, הוא מפני שאז אומת מוסכב הרשעה, העם המר והגמחה, עם שלא נשמע לשונו, פשטה ידו על כל [ה]עולם, לא נשאר מקום שלא תפש במלחמה.⁴⁹ וחשבו שעת קץ הוא המובטח מפי הנביאי[ם]. ולא ידעו בסכלותם הרב שעדיין לא נראה האור, שבהראותו יעשו ניסים ופלאו[ת] בעולם קודם, ואחר כך יתגלה האמת (=המשיח), והוא יקבץ את פזורי ישראל מקצוי ארצם(?), ובידו יתקבץ, ולא יוכל שום ישראל ללכת למקום המובחר מבלי הראותו. וזה ידוע ומבואר שאין צורך לפרט.⁵⁰

מקצה שלושה דפים חוזר המעתיק ומספר פעם נוספת על האירוע:

לזכרון לדור אחרון: מה שהיה בזמן התקל"ז ליצירה, שיצאו מעיר ישמעאל⁵¹ מאתים וחמשים בעלי בתים רבנים ללכת לעיר לירושלים תוב"ב. וזה על השמועה שיצא שבא מלך המשיח, וכן ג"כ אנתנו שמענו בעיר קירים⁵² שבא מלך משיח בן דוד, עד ששלחו שני חכמים מהרבנים כתב לנשיא מהרבנים.⁵³ והאנשים האלו מהרבנים, שיצאו מעיר ישמעאל ללכת לירושלים

49 הכותב מדבר על מלחמת רוסיה ('אומת מוסכב') בתורכיה העות'מאנית. בשנים 1768-1774 נתלחחו קרבות רבים על אדמת חצי האי קרים. חוזה השלום (שלום קוצ'יק-ק'ינג'י), שנחתם ב-21 ביולי 1774, העניק לרוסים חלקים מאדמת קרים וחסות על תושביה, מוצא לים ממערב לקרים ושיט חופשי במימי תורכיה. גם בשנים שלאחר מכן סבלו תושבי קרים, העצמאית לכאורה, ממלחמות אזרחים ומתערבות המעצמות, שנמשכו עד לסיפוחה הסופי של קרים לרוסיה בשנת 1783. ראה: מ"ס אנדרסון, חזירת המעצמות לאגן הים התיכון, תל-אביב תשל"ב, עמ' 9-46; A.W. Fisher, *The Russian Annexation of the Crimea, 1772-1783*, Cambridge 1970

50 דף 120ב. על השקפות הקראים על טיב הגאולה, ראה למשל: ר' מאהלר, הקראים - תנועת גאולה יהודית בימי הביניים, מרחביה 1949; צ' אנקורי, 'פרקים במשנתו המשיחית של יהודה הדסי הקראי: לקביעת הנוסח של "נפלאות המשיח" באשכל הכופר', תרביץ, ל (תשכ"א), עמ' 186-208.

51 עיר ישמעאל, משמע עיר עות'מאנית, והכוונה לקושטא. על יציאת הספינה הטבועה מקושטא נמסר גם בגביית העדות בברודי (לעיל, הערה 38). שטימך-כ"ץ, שסיכמה פרשה זו בקצרה (לעיל, הערה 5, עמ' 14-16), שיערה כי אנשי הספינה הטבועת לא עשו דרכם לים השחור בנתיב הרגיל, דהיינו: מולדובה-גאלאץ-דנובה, אלא הפליגו דרך נמל אודסה. אך זו השערה בלתי סבירה, שכן, ככל הידוע לנו, החל נתיב זה לפעול רק משנות התשעים של המאה הי"ח.

52 בשם זה כונתה העיר סטארי-קרים (סול'קת; Sulkhat), בירתה הישנה של הממלכה הטטרית (מערבית לכפא). ואולם, במאה הי"ח היתה זו עיר חרבה ולא התקיים בה יישוב קראי (ראה: מאן [לעיל, הערה 9], ב, עמ' 1326), וכנראה יש לתקן 'בערי קירים'.

53 משפט זה קשה להלמו. אם נשער שבמילים 'שני חכמים מהרבנים' הוא מכוון למנהיגי העולים, רמ"מ מוויטבסק ור"א מקאליסק, מי הוא אפוא 'נשיא מהרבנים' שאליו שלחו שניהם מכתב המונח 'נשיא' מצוי בין הקראים והוא בא לציין ראש עדה המתייחס לשושלת בית דוד. ואולם, ברור שכאן הכוונה למאן שהוא מקרב הרבנים, אולי לנשיא ארץ ישראל, שהיה אחראי על ריכוז הכספים שנשלחו לארץ.

באניות ובספינות, נשברה ספינה ואניה אחת מפני רוח סערה גדולה שהיתה בהם, לא יבוא ולא יראה, אכי"ר (-אמן כן יהי רצון). ואז מתו מהרבני'ם] ששים אנשים, וכ"ה מהם יצאו חיים, ובתוכם היה חכם אחד גדול עד מאד ונפטר בתוך הספינה⁵⁴, ואשתו נוצלה, ושני בניו נפטרו עמו, והשם ברחמיו הרבים.⁵⁵

מה הן אפוא הידיעות החדשות העולות מעדותו של אותו צעיר קראי ומה ערכן? (א) המניע: תנועת העלייה נתגבשה על רקע התפשטותה של שמועה שבא המשיח ו'עת קץ הוא'. המשיח הגיע - כך סברו יהודים בפולין - בעקבות ניצחונותיה של רוסיה בפולין ובתורכיה. שמועה זו הגיעה לקראים בקרים עוד קודם להגעת הניצולים ובלי כל קשר לעלייתם של החסידים.⁵⁶

(ב) היעד: מעדותו של קוסדיני, כמו גם ממכתבם של הקראים בכפא לעדת קושטא, עולה לכאורה כי מטרת השיירה היתה ירושלים, ולא צפת או טבריה. קשה להאמין שזו אכן היתה מטרתם הראשונה של העולים, שכן גם במזרח אירופה ידעו כי זה חמישים שנה ויותר אין אשכנזים רשאים לגור בירושלים, בשל אי פרעון ההלוואות שנטלו בני העדה האשכנזית בירושלים בראשית המאה ה'י"ח. ייתכן שהגדרת ירושלים כיעד העלייה היתה מעין סיסמת גיוס, שסביבה נתלכדה השיירה, על רקע השמועה שנפוצה בדבר בואו של המשיח. עם זאת, ייתכן שהשם ירושלים שימש כפי הכותבים ככינוי כללי לארץ ישראל.

(ג) מספר העולים: המעתיק הקראי נקב במספר הכללי של העולים לארץ: 'מאתים וחמישים בעלי בתים רבנים'. המונח 'רבנים' אל לו להטעותנו. אין מדובר ברבנים ממש, אלא ברבניים, היינו יהודים שאינם קראים. גם המונח 'בעלי בתים' יכול להתפרש לשני פנים: ראשי משפחות או, כמקובל במזרח אירופה, בעלי רכוש (וממילא אין מדובר בעניים חסרי כל). ואולם, מכיוון שציין במפורש כי בספינה הטובעת נסעו עולים בני גילים שונים, ובלשוננו: 'אנשים ונשים, בחורים ובתולות, טפים ועוללים ויונקי שדים', סביר שכוונתו היא לראשי משפחות. נראה אפוא שדימה לעצמו, או שהוטעה לחשוב, שהשיירה כולה מנתה למעלה מאלף אנשים, ובעניין זה לא נוכל לסמוך על דבריו.

54 ייתכן שהכוונה למגיד אשר ממינסק, שנזכר באופן מיוחד בגביית העדות בספר תפארת צבי. ראה לעיל, הערה 44.

55 דף 123א; המשפט אינו מסתיים.

56 הקישור בין אירועים פוליטיים, בעיקר מלחמות והרס מרכזי דת, לבין חישובי קץ הוא מן המפורסמות שאינן צריכות ראיה. ושמא להתפשטות השמועה תרמו גם חוגים נוצרים מילנריסטים, שראו בכל אירוע הקשור לתבוסת תורכיה סימן לגאולת העם היהודי ולשיבתו לארצו. מקום מיוחד במחשבה המילנריסטית במאה ה'י"ח נשמר לקראים, שנתפסו כאחד משבטי ישראל האבודים. ראה: R.H. Popkin, 'The Lost Tribes, the Caraites and the English Millenarians', *Journal of Jewish Studies*, XXXVII (1986), pp. 213-227; 'קפלן, ה'קראים' באמשרדס בראשית המאה ה'י"ח, ציון, נב (תשמ"ז), עמ' 294-300; 'ברטל, 'ההשכלה במזרח אירופה והקראים: דימוי ומציאות', דברי הקונגרס העולמי האחד-עשר למדעי היהדות, חטיבה ב: תולדות עם ישראל, ב, ירושלים תשנ"ד, עמ' 15-22.

(ד) מספר הנספים: על מספרם של הנספים מדווח המעתיק פעמיים: 'ונחנקו מהם נ"ה'; 'ואז מתו מהרבני' [ששים אנשים]. קשה לדעת מדוע לא היה עקבי בדבריו, ואולי לאחר הרישום הראשון הגיע לידי מידע מעודכן על מספר הנספים. מסיכום העדויות האחרות עולה, כי באונייה הטבועה היו בין שמונים⁵⁷ לשמונים וחמישה⁵⁸ יהודים, ומהם ניצלו שלושים⁵⁹ (יש להניח שהמספרים אינם כוללים את אנשי הצוות ונוכרים אחרים).

מה ערכה של עדות זו? בין השנים 1774–1777 היה יוסף קוסדיני, המעתיק הקראי, תלמיד בישיבותיהם של ר' הלל קירימי, שעל סיועו לניצולים אנו יודעים ממקורות אחרים, ושל יצחק קלפא, ככל הנראה בקלעא.⁶⁰ בשנתו האחרונה בישיבה, בהיותו בן עשרים-ואחת, התרחש האירוע המדובר, ומכאן שהאיש פגש בניצולים וכנראה שמע מפייהם פרטים על מטרת עלייתם ועל מניעיה.⁶¹ בין הניצולים הללו היו כאמור כמה חסידים מובהקים, ובתוכם שמשו האישי של ר' מנחם מנדל מוויטבסק. הרישום שערך לעצמו קוסדיני הוא תזכורת פרטית, שלא נועדה לפרסום, אלא להישמר בקרב בני משפחתו. אין הוא מנהל ויכוח דתי פומבי, אלא רושם את רחשי לבו נוכח אירוע שחווה. יש אפוא לראות בו עד המסיח לפי תומו, ויש לייחס לדבריו דרגת מהימנות גבוהה ביותר.

אגב אורחא נעיר, כי באותן שנים, שעה שטיבה המדויק של חסידות הבעש"ט טרם נתחוויר לגמרי בכל מקום, נטו קראים לראות בחסידים יסוד אופוזיציוני לקהילה המסורתית ומעין

57 'משמונים יהודים אשר שמו פניהם ללכת לירושלם עיר הקדש' (אסף [לעיל, הערה 26], עמ' 237).

58 כדברי קוסדיני לעיל: 'ששים אנשים, וכ"ה מהם יצאו חיים'.

59 'כשלושים איש חוץ מדרך הטבע' (ברנאי, איגרות [לעיל, הערה 2], עמ' 63): 'מהם נמלטו אך שלשים אנשים' (אסף [לעיל, הערה 26], עמ' 237); 'יצאו חיים שלשים' (תפארת צבי [לעיל, הערה 29], שם).

60 בדף 120 משרטט המעתיק אוטוביוגרפיה צנועה משל עצמו: 'שמתי כונתי ומחשבת דעתי לחקוק שנת כניסתי לבית מדרשו של רבי הלל החכם התורני יצ"ו. והנה שנת כניסתי (!) לבית מדרשו בשנת התקל"ד ליצירה, וישבתי בבית משנתו שנה אחת וחצי, ואחר כך יצאתי מבית מדרשו ונכנסתי לבית מדרש של רבי יצחק קלפא החכם הנעלה יצ"ו, וישבתי בבית מדרשו כמו כן שנה אחת וחצי, הרי שלש שנים... ובעת שנכנסתי לבית המדרש הייתי בן י"ח שנים, וביצאתי הייתי בן כ"א שנים. ואחר כך נכנסתי אצל אבי ללמוד חכמת הרפואה, השם יהיה בעזרי'. קוסדיני אמנם אינו כותב היכן היא ישיבתם של חכמים אלה, אך ניתן לקבוע שמדובר בקלעא. קרוב לוודאי שר' הלל הנזכר הוא החכם הקראי הלל בן יצחק קירימי, שאליו כתב הניצול יחושע בן דוד, ואילו יצחק קלפא מוכר אף הוא – מחבר וחכם קראי שפעל בקירקיר, היא קלעא (ראה: מאן [לעיל, הערה 9], ב, עמ' 354, 458). והנה, בשנת 1774 אכן נזכרים שניהם במכתב שנשלח מקראים בקושטא אל חכמי קירקיר (שם, עמ' 354). מתעודה אחרת (שם, עמ' 1327) עולה, שבשנות החמישים היה ר' הלל בכפא ('ובמדרש של ק"ק כיפא מלמד החכם הר"ר הלל המלמד יצ"ו בכמ"ר יצחק ז"ל') והתגורר בה לפחות עד שנת 1771 (ראה: אסף, שם, עמ' 239), ומסתבר שלאחר מכן עקר לקלעא. היילפרין [לעיל, הערה 4, עמ' 55–56] התלבט בויהוי מקומו של ר' הלל (גולוב או כפא?), ככל הנראה משום שהאיגרת שפרסם אסף נחתמה: 'אני הלל קירימי צעיר המלמדים בכ"ר יצחק קירימי הזקן הנכבד ז"ל מעיר כפא. ואולם, מסתבר בפשטות שאביו של ר' הלל הוא זה שחי בכפא.

61 הלשון 'לכרון לדור אחרון' מעידה על חוויה אישית של הכותב, שאלמלא כן לא היה מוצא לנתון לתעד דווקא אותה.

שותפים לדעה: 'כת החסידים המתנגדים לתורה שבע"פ', כינה אותם קראי אלמוני בשלהי המאה הי"ח.⁶² ייתכן שאוצרות כתיבי היד הקראיים, שנפתחו לאחרונה ברוסיה, מכילים חומר תיעודי נוסף על החסידות מנקודת מבטם של הקראים במזרח אירופה, שיש בו כדי להעשיר את ידיעותינו על החסידות מזווית בלתי שגרתית זו.

ד. עדותו של ר' משולם פייבוש הלר

הרקע המשיחי-האסכטולוגי, המוצג בדברי קוסדיני בקול גדול וצלול, הועלם והוסתר היטב במכתביהם של הצדיקים עצמם, אולי משום שחששו מהכתמתם בעוון שבתאות,⁶³ אולי משום שבהגיעם לארץ ראו בעיניהם כי השמועה על בוא המשיח היתה מוטעית, ואולי משום שלא רצו לערב את חסידיהם שבחו"ל בפרשייה זו ולצערם.⁶⁴ לא מחוסרת עניין בהקשר זה העובדה, שכל המכתבים ששרדו מן הצדיקים הם מכתבים שנשלחו לאחר הגיעם לארץ, ולא מן הדרך עצמה – אף שזו נמשכה קרוב לחצי שנה. ואולם, ייתכן שקוסדיני בדה את הדברים מלבו, חיבר בין מעשה העלייה לבין השמועה ששמע, ותלה בעולים את תקוותיו המשיחיות שלו עצמו. האומנם?

הז מפורש למניע המשיחי של עולי תקל"ז, יחיד כנראה בכתיבי דובריה של החסידות באותו הדור, נמצא בהתבטאות של ר' משולם פייבוש הלר מזכארו' שבגליציה (נפטר בכסלו תקנ"ה [1794]). ר' משולם היה מתלמידיו המובהקים של ר' יחיאל מיכל מזלוצ'וב ובן זמנם – גם אם לא בן מקומם – של ר' מנחם מנדל מוויטבסק ור' אברהם מקאליסק. דברים אלה, שאותם הפנה ר' משולם לידיד נאמן, שביקש ממנו הנחיה על פי דרכה של החסידות, נדפסו בספרו 'ליקוטים יקרים',⁶⁵ שראה אור עוד בימי חייו, והם מתבהרים עתה יפה לאור ממצאינו:

62 ראה: דובנוב, תולדות החסידות (לעיל, הערה 6), עמ' 486–487; מאן (לעיל, הערה 9), ב, עמ' 690–697; מ' וילנסקי, חסידים ומתנגדים, א, ירושלים תש"ל, עמ' 350–351. יש לזכור שקהילות קראיות התקיימו לאורך כל המאה הי"ח בליטא, בולין ובפודוליה, ובניהן היו מעורים בוודאי במתרחש בקרב הקהילות היהודיות.

63 החשש מחבורות שבתאיות נסותרות עדיין היה רב במחצית השנייה של המאה הי"ח, ולא בכדי. טרם נדמו צילי המחלוקת על שבתאותו של ר' יונתן אייבשיץ וכבר 'זרחה שמשו' של בנו וולף ושל יעקב פרנק והנוהים אחריהם; וכידוע רווחו האשמות נגד ראשי החסידים על היותם שבתאים בסתר. ראה: וילנסקי, שם, לפי המפתח: שבתי צבי; שבתאים; שבתאות; ש' ורסס, השכלה ושבתאות – תולדותיו של מאבק, ירושלים תשמ"ח, עמ' 99–124; ' ליבס, 'חיבור בלשון הוהר לר' וולף בן ר' יהונתן אייבשיץ על חבורתו ועל סוד הגאולה, סוד האמונה השבתאית, ירושלים תשנ"ה, עמ' 102–77 (ושם, עמ' 97–100, על דמיון בין חבורת וולף לחסידי הבעש"ט); וראה בהרחבה להלן.

64 ראה להלן, ליד הערה 123.

65 הציטוט על פי הדפוס הראשון של מהדורת ליקוטים יקרים, למברג תקנ"ב, כו ע"א. בדקתי גם במהדורות נוספות: מזירוב תקנ"ד; זולקווא תק"ס; טופס חמוש"ד בספריית גרשם שלום בירושלים (רוסיה תק"ץ?); למברג תר"י; שינויי הנוסח בעלי המשמעות יצינו להלן.

וכעת באתי לזרוך ואת אנשים המקשיבים לקולי⁶⁶ אשר שם, שיתאמצו מאוד בעבודת הש"י כ"א וא' (-כל אחד ואחד) כפי כחו. האף שצריך האדם לבקש לו תמיד אומץ הלב באיזו[ה] המצאה[ה], שיוכל בכל האפשר שיהיה[ה] לו התעורר[ו]ת הלב חדש, ו[ל]התאמץ בכל עת בעבודת הש"י. אבל כעת,⁶⁷ לפי הנרא' והנשמע מהנסיע'⁶⁸ שנוסעים לארץ הקדוש' רבים וכן שלמים, וכן נגוזו ועברו.⁶⁹ והשלמים שעברו הם המפורסמים מאוד, בעלי רוה"ק (=רוח הקודש) וגדולים בתור' בנגל' ובנסתר, ועמהם רבי⁷⁰ (שמעוני צאן קדשים, שה פזור' ישראל. ובוודאי היא דריש' גדול' לציון אשר דורש אין לה, מכלל דבעי דריש', והיא 'ת]בעיון[ן] בעיו שובו אתיו⁷¹. וכעת, וודאי מאת ה' היא המעוררות הגדול' הזאת; ובוודאי⁷² קרוב [משיח]⁷³ לבוא עת', יחשנ' וימהרנ' הש"י במהר' בימינו א"ס (=אמן סלה).

לזאת (=לכן), מי יודע מ'ה] ילד יום, ומה לך להצר על צרת מחר, ובפרט על צרת העוה"ז (=העולם הזה), איך למלאות ימי שנותינו בהם שבעים שני' בעושר, ולהשיא הבנות כדרך המון העולם. טוב לך למעט בעסק בכל האפשר ולעסוק בתור' ועבוד', ועיקר עבוד' זו תפלו'. וא"צ (=איני צריך) להזכירך ע"ז (=על זה), כי כבר ידעת, כי לפי מ"ש (=מה שכתוב) בכתבי הארז"ל, מענין בירור הקדוש' שמתבררת בכל יום עד שתגמר להתברר בביאת המשיח במהר' בימינו. והבירור הוא ע"י תור' ומצות, אבל עיקר הבירור הוא ע"י התפלו'.

דובנוב היה הראשון שהסב את תשומת הלב למקור זה, אף שלא הביאו בשלמותו.⁷⁴ הוא

66 בדפוס זולקווא, כז ע"א-ע"ב: 'לקולך'.

67 מלה זו חסרה בדפוס מזירוב, כז ע"ב.

68 בדפוס הראשון משובש: 'מהנשיע' ושיבוש זה תוקן בכל המהדורות הבאות. בטופס חמוש"ד (כז ע"א), במקום: 'מהנסיעה', נדפס: 'מהאנשים'.

69 על פי נתום א, יב: 'כה אמר ה' אם שלמים וכן רבים, וכן נגוזו וְעָבְרוּ, וענתך לא אָעֲנֶךָ עוד'.

70 כך בדפוס הראשון (למברג תקנ"ב) והשני (מזירוב תקנ"ד). למן דפוס זולקווא ואילך פירשו זאת כשיבוש של רבי[ם].

71 על דרך: 'אם תְּבַעֵינָם בְּעֵינֵי שְׂבוּ אֶתִי' (ישעיה כא, יב), שפירשו רש"י על אתר: 'אם תבקשו בקשתכם למהר הקץ; שובו אתי - בתשובה'.

72 בשני הדפוסים הראשונים נכתב 'ועודאי', וברי ששיבוש הוא. בדפוס חמוש"ד נפתר: 'ועוד אי' שהוא חסר מוכן; בדפוס זולקווא: 'ובוודאי'.

73 התוספת 'משיח' בסוגריים היא מאת דובנוב, החסידים הראשונים (לעיל, הערה 6), עמ' 205, ולאור המקור הקראי שבידינו נראה שבדין הוסיפה.

74 ראה: דובנוב, שם, שם. רבים וכן שלמים ציטטו קטע זה בעקבותיו, אך לא בשלמותו, כגון: ב"צ דינבורג [דינור], ספר הציונות, א, תל-אביב תרצ"ט, עמ' 53; הני"ל (לעיל, הערה 7), עמ' 78; מאהלר (לעיל, הערה 10), ד, עמ' 276; J. Weiss, *Studies in Eastern European Jewish Mysticism*, Oxford 1985, p. 123; שטימק"כ"ץ (לעיל, הערה 5), עמ' 8; הרן, תלמידי המגיד (לעיל, הערה 8), עמ' 82. לאחרונה הביאו ברנאי (מגמות [לעיל, הערה 1], עמ' 144-145) בשלמות, אך בהעתקה בלתי מדויקת. על ר' משולם, ראה: מ' אלטשולר, משנתו של ר' משולם פייבוש הלר ומקומה בראשית התנועה החסידית, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"ו: I. Etkes, 'R. Meshullam Feibush Heller and His Conversion to Hasidism', *Studia Judaica*, III (Cluj-Napoca 1994), pp. 78-90

סבר, כי דברים אלה מכוונים לעלייתם בשנת 1764 של ר' מנחם מנדל מפרמישלן ושל ר' נחמן מהורודנקה.⁷⁵ חוקרים אחרים הצביעו על זיקתו של קטע זה לעולי תקל"ז,⁷⁶ ודומה שעתה ניתן לקבוע בבירור שהדברים אכן מתייחסים לר' מנחם מנדל מוויטבסק ולר' אברהם מקאליסק וחבורתם.

ר' משולם ניסה להדגים בפני ידידו לעט כיצד ניתן להביא להתעוררות הלב ולהתחדשות בעבודת ה', דהיינו בתפילה, שמטבעה יש בה יסוד של קבע ושל שגרה. כדי להצליח בכוונת הלב – טען ר' משולם – מוטל על המאמין 'לבקש לו תמיד אומץ הלב באיזה המצאה, ולא לשקוע בחיי המעשה היומיומיים ('צרת מחר', שעיקרה דאגה לבריאות הגוף, לעסקים ולהשאת הבנות 'כדרך המון העולם'). דוגמה ל'המצאה', שיש בה כדי לחזק את חיי הקדושה שאליהם שואף החסיד, נמצאה לו לר' משולם ב'התעוררות הגדולה' שנקשרה 'כעת' בעלייתם לארץ ישראל של 'המפורסמים מאוד', 'בעלי רוח הקודש'.⁷⁷

התעוררות זו, שתכליתה עבודה ה' ('ועיקר עבודה זו תפלה') מעולה יותר, באמצעים חדשים ומקוריים, תביא בוודאי – כך העריך ר' משולם – להחשת הקץ. בעקבות תורת האר"י, גרס גם ר' משולם כי המשיח יבוא רק כאשר יסתיים תהליך 'בירור הקדושה', המתרחש 'בכל יום' בזכות לימוד תורה וקיום מצוות, ובעיקר בזכות התפילה. התפילה המעולה שבארץ הקודש – מקום שבו מסוגלת התפילה לפעול פעולה בלתי שגרתית – יש בכוחה לזרו את סיוע ה'בירור' ולהביא את המשיח. ר' משולם קושר אפוא באופן ברור בין מגיעיהם של עולי תקל"ז לבין מגמותיה המשיחיות של תורת הבירור הלוריאנית, אף שזו איננה מתייחסת לארץ ישראל דווקא, אלא לעבודת ה' בכל מקום ומקום.⁷⁸

75 דובנוב סבר כך, הן מתוך שידע שר' משולם היה מתלמידיו המובהקים של ר' מנחם מנדל מפרמישלן, והן מתוך שסבר כי יש הבדל בין שתי העליות: אם בעליית הראשונים הודגש יותר היסוד המשיחי, הרי שבעליית תקל"ז הודגש יותר היסוד הפוליטי: 'החפץ לכונו בא"י מרכז לחסידות' (שם, עמ' 206).

76 למשל: וייס (לעיל, הערה 74), עמ' 123. לפיכך הוא תארך את איגרתו השנייה של ר' משולם לימים הנוראים של שנת תקל"ח (אך ראה להלן, ליד הערה 80). שטימנ"כ"ץ (לעיל, הערה 5), עמ' 8, גרסה שר' משולם כתב זאת לאחר התרשמות בלתי אמצעית משיירת העולים שעברה באזור מגוריו.

77 ונראים דברי שטימנ"כ"ץ (שם): 'בהדגשה של הזמן "כעת" ושל מקור התעוררות זו בא ר' פייביש העליר להבדיל בינה לבין ההתעוררות האחרת, שהסתיימה במפגש נפש לכלל ישראל, וכונתה, כמוכן, לשבתאות.

78 השווה לדברי גדליה מסמיאטיץ, מאנשי חבורתו של ר' יהודה חסיד: זכתב אר"י ז"ל שאם היינו מתפללים בכוונה שלימה ע"פ סוד היינו מבררים כל הניצוצות של קדושה שבתוך הקליפות ע"י תפילתינו והיינו נגאלים מהרה, כי אין בן דוד בא עד שיכלו כל הנשמות שבגוף... אבל כיון שבעו"ה אין בנו מי... שיתפלל בכוונה ע"פ סוד, רק צועקים הב לנו רפואה, הב לנו מוונות, אבל אין מי שיקרא בתוכן הכוונה של התפילות ובפנימיותה שהיא נתייסדה על גלות השכינה להעלותה מעפרה... כך הם דברי האר"י ז"ל בימיו, אבל עכשיו מעט הם שיכונו פירוש המלות של התפילה, ומכ"ש שידעו הסוד של התפילה (שאלו שלום ירושלים, ברלין תע"ו; מהדורת ז' רובאשוב [שז"ר]: רשמות, ב [תרפ"ז], עמ' 491–492). בקווי דמיון בין שיירת ר' יהודה חסיד לבין שיירת העולים בשנת תקל"ז נעסוק להלן. על תפיסת הבירור בקבלת האר"י, ראה: ג' שלום, שבתי צבי והתנועה השבתאית בימי חייו, תל-אביב תשל"ה, עמ' 38–40; הנ"ל, פרקי יסוד בהבנת הקבלה וסמליה, ירושלים תשל"ז, עמ' 122–123.

והנה, במקור זה מדובר במפורש בשתי קבוצות מובחנות של עולים: 'רבים וכן שלמים'. 'השלמים' הם הצדיקים המפורסמים, הגדולים בתורת הנגלה והנסתר; 'הרבים' הם 'עניי צאן קדושים, שה פזורה ישראל', ואין הם אלא אותם עניים רבים שנצטרפו לשיירת העולים.⁷⁹ לאחרונה דנה מור אלטשולר בהקשרן הריאלי של שתי האיגרות המרכיבות את ספר 'ליקוטים יקרים', והציעה שר' משולם שלחן אל גיסו ר' יואל, שעלה לארץ ישראל בשיירת עולי תקל"ז. אלטשולר, שעסקה בקצרה גם בקטע הנדון, חשה כי מוזכרות בו שתי קבוצות שונות. מכיוון שלא נתנה דעתה למשמעות הפשוטה של המונח 'עניי צאן קדשים', הבינה ששתי הקבוצות לא עלו בצוותא, אלא בנפרד: קבוצה אחת גדולה – עולי תקל"ז ('השלמים שעברו'); וקבוצה שנייה, קטנה יותר, של עולים בודדים שעלו 'כעת', היינו סמוך לזמן כתיבת האיגרת, שהוא לשיטתה חורף תקמ"ב.⁸⁰ ואולם, אין הכרח לראות בנמען המכתב אחד מעולי תקל"ז. כבר עמדה אלטשולר על הקושי בזהויו של ר' יואל, שאין לנו כל מידע נוסף על היותו בארץ ישראל.⁸¹ אך גם שיקולים אחרים מצביעים על כך שהמכתב נשלח דווקא למי שמצוי במחנה החסידי במזרח אירופה.⁸² בין כך ובין כך, יש לקבל את הקשרה המשיחי של התבטאות זו.

ועם כל זאת, עדיין יש הבדל גדול בין התעוררות דתית שתכליתה דחיקת הקץ בתפילה ובתחנונים לבין קבלת פני משיח ריאלי, שכביכול כבר הגיע ומציץ מן החרכים. הקראי קוסדיני הכליל את כולם כאחד, שכן עיקר עניינו היה להבליט את 'סכלותם' של העולים ואת חוסר הבנתם בתורת הגאולה האמיתית (שהיא, לשיטתו, תורת הקראים). והנה, אם אמנם היו בתוך שיירת העולים שתי קבוצות, שנחלקו זו על זו גם בגישתן המשיחית – החסידיים, שביקשו לדחוק את הקץ בתפילה ובקיום מצוות בארץ הקודש; וה'עניים', שביקשו לקבל את פני המשיח בירושלים – נוכל לנסות ולפרש לאור זאת כמה קטעים עמומים באיגרות הצדיקים, לאפיין מחדש את טיבם החברתי והדתי של ה'עניים', ולבחון את היחס בינם לבין חסידי הבעש"ט. את דברינו להלן יש לראות כפירוש אפשרי בלבד. אמנם, פרשנות זו יכולה ליישב מקצת מן התמיהות הכרוכות בהסברים המקובלים, אבל אין היא מתיימרת לפתור את כל הקשיים העולים מן האיגרות עצמן. זוהי אפוא פתיחתו של דיון ולא סיכום.

79 השווה: שטימן-כ"ץ (לעיל, הערה 5), עמ' 27.

80 אלטשולר (לעיל, הערה 74), עמ' 19–29 (ובניגוד לדעת וייס, לעיל, הערה 76).

81 אלטשולר, שם, עמ' 25. על ר' יואל בן משה מסמוליאן, תלמידו של ר' אברהם מקאליסק ומחשובי עדת החסידיים בטבריה, ראה: יערי (לעיל, הערה 9), עמ' 620–621; סורסקי (לעיל, הערה 2), א, עמ' קיז–קית, אך ספק אם אכן זהו ר' יואל, גיסו של ר' משולם.

82 כך, דרך משל, מה טעם יש לדרוש ממי שגר בארץ ישראל שימעט בעסק ככל האפשר ויעסוק בתורה? ומה טעם יש לספר לאותם שנמצאים 'שם' על הנסיעה שלהם עצמם לארץ ישראל? אזכור הנסיעה לארץ ישראל נועד אפוא לשמש גורם מעורר לעבודת ה' – אם בארץ ישראל אם בגולה – על ידי טיפוח האפשרות לסיכוי משיחי. על תפיסתו המשיחית של ר' משולם הלך וזיקתה לעליית תקל"ז, ראה: אלטשולר (לעיל, הערה 74), עמ' 287–288.

ה. 'העניינים' וטיבם: הצעת פירוש

באחת האיגרות הראשונות ששלח ר' מנחם מנדל מוויטבסק מצפת, בחורף תקל"ח, אל מנהיגי וילנה ורבניה, הוא מספר למכותביו על תפילתו לה, כי 'יסיר את המליץ אשר בינותינו, המה המלשינים, מסכים המבדילים, נרגנים המפרידים בין הדביקי' [ם] ומשלחים מדון בין האחים... והכשילו את הצדיקי' [ם] ההולכים לתומם'. מקובל היה לפרש, שאיגרת זו מתייחסת לריב בין המתנגדים לחסידים במזרח אירופה, ויש בה ביטוי מובהק לרדיפת השלום של החסידים.⁸³ אף היו מי שמצאו בה רמזים לביקורו של ר' מנחם מנדל בוילנה ולניסיון ההידברות הכושל, שלו ושל ר' שניאור זלמן, עם הגר"א.⁸⁴ אלא שפירוש זה קשה. ניסיון ההידברות הנזכר היה ככל הנראה בחורף תקל"א או תקל"ב,⁸⁵ ומדוע ימתין ר' מנחם מנדל זמן כה ארוך ו'יזכר' במריבה הנושנה רק בשנת תקל"ח, מקץ שש או שבע שנים, שבמהלכן לא התרחש שום אירוע חשוב ביחסי חסידים ומתנגדים? זאת ועוד, מדוע מודגשת במיוחד 'הכשלתם' של הצדיקים העולים לארץ ('ההולכים לתומם')? נראה לי אפוא לפרש, שאין מדובר כאן בריב הישן, שפרץ בשנת תקל"ב ושקע בתוך זמן קצר, אלא בסכסוך אחר לגמרי, הקשור בפרשת העלייה לארץ.

- 83 מגמה זו מודגשת במיוחד בספרו של הביוגרף החב"די ח"מ היילמאן, בית רבי, ברדיטשוב תרס"ב, עמ' 13-18; ראה: קרלינסקי (לעיל, הערה 2), עמ' 158-161.
- 84 דובנוב, תולדות החסידות (לעיל, הערה 6), עמ' 135-136; וכן נתפרש הדבר בקרב החסידים, ראה למשל: סורסקי (לעיל, הערה 2), א, עמ' לט-מ; ב, עמ' כח.
- 85 תוצאות ניסיון זה תוארו בכתב הפולמוס 'מיר עריצים וחברות צורים' שנדפס בשנת תקל"ב (ראה: וילנסקי [לעיל, הערה 62], א, עמ' 64; ע' אטקס, 'הגר"א וראשית ההתנגדות לחסידות', תמורות בהיסטוריה היהודית החדשה - קובץ מאמרים שי לשמואל אטינגר, בעריכת ש' אלמוג ואחרים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 444-446). כדי לקשור את מכתבו של ר' מנחם מנדל אל הוויכוח בין חסידים למתנגדים, גרסה המסורת החסידי, ובעקבותיה גם כמה חוקרים, שהיה ניסיון למפגש נוסף בין שני הצדיקים לבין הגר"א, שאף הוא לא צלח. דובנוב שיער שהדבר היה בערך בשנת תקל"ה (תולדות החסידות, שם, עמ' 133), ואילו היילמאן תארך זאת לשנת תקל"ז, ערב נסיעתו של ר' מנחם מנדל לארץ ישראל (בית רבי [לעיל, הערה 83], עמ' 13; וראה גם: א' כהנא, ספר החסידות, וארשה תרפ"ב, עמ' 171; י' קליוזנר, וילנא בתקופת הגאון, ירושלים תש"ב, עמ' 22-23; וילנסקי, שם, עמ' 89). אף י' מונדשיין הציע לאחרונה, שניסיון שכזה אכן נערך בין תקל"ה לתקל"ז (כרם חב"ד, ד, 1, כפר חב"ד תשנ"ב, עמ' 194, 197-199; וחלק עליו ש"ד לוי, 'מתי נסע אדמוה"ז לוילנא לערוך ויכוח עם הגר"א?', כפר חב"ד, גליון 532, כ"ב בכסלו תשנ"ג, עמ' 30-31). איש מהטוענים לניסיון השני לא הביא ראיה מספקת להוכחת דבריו, לבד מסברה ופרשנות סובייקטיבית של המקורות (בעיקר פירוש מילולי של דברי ר' שניאור זלמן משנת תקנ"ז; 'סגר הדלת בעדנו פעמיים' [בית רבי, שם, עמ' 40], שאין פירושו אלא שר' מנחם ור' שניאור זלמן ניסו פעמיים להתקבל בביתו של הגר"א באותו אירוע, קודם לשנת תקל"ב). נראה לי אפוא, כי לפי שעה יש לפקפק בדבר קיומו של הניסיון למפגש נוסף, ובפרט שבאותן שנים, בין תקל"ב לתקל"ז (ולמעשה, עד שנת תקמ"א), 'המלחמה נגד החסידים הלכה ודעכה' (מונדשיין, שם, עמ' 197). גם אטקס, שסבר כי היה רק ויכוח אחד, קודם לתקל"ב, פירש את מכתבו הנזכר של ר' מנחם מנדל כמתייחס לוויכוח עם המתנגדים (עמ' 458).

מסתבר שבחסידיים העולים דבקה שמועה רעה, שהדיה הגיעו לוילנה וחיזקו את דעתם השלילית ממילא של פרנסי וילנה ושל הגר"א על טיבם של החסידיים. ר' מנחם מנדל מוויטבסק מאשים בכך 'מלשינים' הפועלים בתוך המחנה החסידי פנימה ('המליץ אשר בינותינו'), 'מפרידים בין הדבקים', מחרחרים ריב ומוציאים את דיבת העולים רעה. מדבריו המעורפלים והמעולפים במליצות – שללא ספק גם נשתבשו בהעתקות הרבות – קשה אמנם להבין על מה יצא הקצף הגדול, אך הוא מתגונן מפניו בקביעה הבאה:

ה' הוא יודע, וישראל הוא יודע, כי שקר ענו בנו. הנני עומד כהיום על אדמת קודש, והי' ה' לי לאלקי' עד, בו אני נשבע ובשמו אני נושא: באם יש בנו ובעדעתינו ובאמונתינו ח"ו שום שמץ דופי, או ח"ו כפירות תורתינו הקדושה שבכתב ושבע"פ, אפי' איזה סייג וגדר מצוה נגד ה' ונגד משיחו – אל יושיענו היום הזה... והגם כי הרבה ילדות עושה להני זעירי דמן חבריא,⁸⁶ אשר כמעט שנפתחו מאור עיניהם, [ה]מתחסדים חסדי (צ"ל: חסרי) מדע והשכל, אשר מנעם ה' מכבוד אלקי' [ם] הסתר דבר. ומתנהגים בתמימותם בהתעטפות כסותם ולא לשום כוונת כיוון כלל, כי לאו בני דעת וכוונה נינהו... כי הם לא ראו פני ודחיתים בשתי ידיים...⁸⁷

דברים חריפים אלה ('אל יושיענו היום הזה!') מלמדים, שאכן נפוצה שמועה ('דופי'), כי בקרב החסידיים העולים ('בנו') פועלת קבוצה רדיקלית, שבעמדותיה יש משום כפירה בתורה ובמסורה, 'נגד ה' ונגד משיחו'. ר' מנחם מנדל ביקש לנער חוצנו מהאשמה נוראה זו, והטיח כלפי בני הקבוצה שהם 'מתחסדים חסרי מדע והשכל', 'זעירי מן חבריא', 'שילדות' היתה בהם. אין הם בקיאים בסודות הקבלה האמיתיים ('מנעם ה' מכבוד אלקים הסתר דבר'), ועם זאת מתנהגים כחסידיים תמימים ומתעטפים באיצטלה שאינם ראויים לה ('ומתנהגים בתמימותם בהתעטפות כסותם'). ועוד הוא מספר, כי הללו ניסו להתקרב אליו ואילו הוא דחה אותם מעל פניו ('ודחיתים בשתי ידיים'). ברור אפוא שאין כוונתו לחסידי, אלא לקבוצה אחרת מקרב העולים. בהמשך דבריו הוא מקשר במישרין את כתב ההגנה הנלהב על חסידי הבעש"ט עם הבעיות שנתעוררו בשל הצטרפות העניים אל שיירת העולים. הוא מסתייג ממגמתם ההרפתקנית של העניים, אשר 'נואלו לסמוך עצמם על ניסים והפקירו עצמם נשיהם וכניהם'. עם זאת, הוא מדגיש שאין העניים עשויים מעור אחד, ו'הרבה מהם לש"ש (=לשם שמיים) כוונתם ודעתם'. מכאן הוא מגיע לתורף מכתבו: בקשת תמיכה כספית מפרנסי וילנה, במיוחד בעבור העניים, ש'אף אם עשו שלא כדת... מ"מ (=מכל מקום) אחינו בשרינו הם ואי אפשר לעמוד על דמם'.⁸⁸

דברים דומים משמיענו ר' מנחם מנדל מוויטבסק באיגרתו לחכמי וולין, ליטא ורוסיה

86 דובנוב (תולדות החסידות [לעיל, הערה 6], עמ' 135) ראה במילים אלה רמז לצעירי החסידיים, שהכעיסו את הרבנים במעשי הוללות. ואולם אין זה מתקבל על הדעת, שכן בין אותם 'הוללים' היה לא אחר מאשר ר' אברהם מקאליסק, חברו של ר' מנחם מנדל ושותפו לנסיעה.

87 ברנאי, איגרות (לעיל, הערה 2), עמ' 70-71; וילנסקי (לעיל, הערה 62), א, עמ' 94.

88 ברנאי, שם, עמ' 72-73; וילנסקי, שם, עמ' 96-97.

הלבנה. האיגרת נשלחה מצפת ב"ג בטבת תקל"ח,⁸⁹ ונצטרף אליה בחתימתו גם ר' אברהם מקאליסק. גם כאן הוא חוזר ומתלונן על מפיצי הכוזבים מבפנים, המוציאים שם רע לחסידים:

והנה היא דרכי מראש מקדמי ארץ ישראל,⁹⁰ הייתי חושק ומתאוה ג"כ לייחד ולאחדות. אבל מה אעשה, כי בינותינו המליץ הי', מפחי כזבים ודוברי שקרים נגד עיניהם, להעליל עלילות (ב)רשע אותנו... ואף כי לו חכמו ישכילו זאת ששקר ענו בנו, ולא יאשמו כל החוששי"ם,⁹¹ כי מה יעשו שאין לדיין אלא מה שעניו רואות ואזניו שומעות, והקולר תלוי בצואר העדים. ואחר אשר כל פה דובר נבלה עלינו, ויהי העם כמאכולת אש... אל נא אחי תרעו. הנה עד ה' ביניכם וביננו, יעיד אשר אתם בגדתם בנו, וכי הלכנו קדורנית מפניכם... והננו מוחלים [ל]כולם מחילה גמורה... לכל מי שהקניט איש אישו בין בגוף ובין בממוך, ואין אנו מבקשים רק שלום על ישראל כולם... והנה כדי לטהר עצמנו באמת מכל החשדים אשר טפלו שקר עלינו, מעידים אנו עלינו את השמים ואת הארץ... אם במרד ואם במעל ח"ץ נעבור אפילו איזה סיג והדור מצוה, איש את קברו לא יכלה ואל יושיענו היום הזה. ומה עלינו עוד לעשות ותעש. ומעתה... מה שעבר אין וחי' כלא הי', אבל אנו מתפללים על העתיד.⁹²

באיגרת זו מתלוננים רמ"מ מוויטבסק ור"א מקאליסק על בגידה שכגדו בהם חבריהם במזרח אירופה.⁹³ הללו הפיצו עליהם שמועות נלוות, טפלו עליהם חשדות שווא ואף העמידו עדי שקר על מעשים שלא ניתן כלל לאמתם. הם סולחים למחוריהם וקוראים להם לחזור בהם ולהתפייס עמם. ואולם, כדי לשכנע את המכותבים כי נקיים הם מן ההשמצות שהוטחו בהם (מרד במצוות!), נוקטים שני הצדיקים בלשון של שבועה חריפה ומתחייבים לעשות ככל אשר תשיג ידם כדי להסיר מעצמם את כתם החשד שדבק בהם ('לטהר עצמנו באמת מכל החשדים אשר טפלו שקר עלינו'). הם מצווים על מקבלי האיגרת להעתיקה ולהפיצה 'בכל גבולי ישראל', ומסיימים את דבריהם בתפילה מפורשת ורבת משמעות: 'זלו יקחת עמים מארבע

89 ולא ב"ג בשבט תקל"ח, כפי שנרשם אצל ברנאי (י"ג בשבט חל ביום שלישי ואילו בכל נוסחי האיגרת נרשם יום שני). התאריך הנכון נמצא בכתב יד הספרייה הציבורית בניו-יורק (סרט מספר 31159 במכון לתצלומי כתבי יד שבבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים; פרטים על כתב יד זה: מונדשיין [לעיל, הערה 2], 63, עמ' 66).

90 על פי משלי ח, כג: 'מעולם נִסְכְּתִי מראש מקדמי אָרֶץ'.

91 אצל ברנאי, איגרות (לעיל, הערה 2), עמ' 64: 'החושבים'. ואולי צריך להיות: 'החשודים', והוא משחק מילים מקובל (אנטי חסידי בדרך כלל) על המלה חסידים, על פי המבטא הליטאי, המחליף ש"י' ימנית בסמ"ך. וראה להלן, בהמשך האיגרת: 'לטהר עצמנו באמת מכל החשדים'.

92 הנוסח כאן על פי סורסקי (לעיל, הערה 2), ב, עמ' כה-כו.

93 הצדיקים חוזרים במכתבם על אותה מטבע לשון שנקטו בה באיגרתם לחכמי וילנה: 'כי בינותינו המליץ היה' (ברנאי, איגרות [לעיל, הערה 2], עמ' 64): 'המליץ אשר בינותינו' (שם, עמ' 70). מיהו 'מליץ' זה אשר העביר מהכא להתם שמועות רעות על החסידים? ר' אברהם אביש שור הציע באוזני לזהותו עם 'הסרסור הידוע', שלדברי ר' שניאור זלמן הוא אשר העביר לגר"א ידיעות מסולפות: 'כי אולי הסרסור שינה בלשון קצת, וידוע כי בשינוי לשון קצת ישתנה הענין מהיפוך אל היפוך ממש' (בית רבי [לעיל, הערה 83], עמ' 41).

רוחות העולם, בביאת גואל האמיתי אשר קיצו מעין כל חי נעלם, ימהר יחיש מעשיהו כאיש [אשר] חלום חלם'. ושמא ניתן לקשר משאלה זו עם מפיצי השמועות על אמונתם הזרה של חסידי הבעש"ט בביאת גואל שאיננו אמיתי ובקץ הבדוי מן הלב. על השמועות הללו הגיב בתוקפנות גם ר' אברהם מקאליסק, שכתב באותה עת לחסידי סמוליאן.⁹⁴ גם איגרת זו (מחורף תקל"ח) מקובל היה לפרש על רקע רדיפות החסידים בחו"ל, אך דומה שהדברים ניתנים להתפרש אחרת. ראשית, הוא מספר לאנשי שלומם של החסידים, כי בני החבורה זכו לקבלת פנים ידידותית ואוהבת מצד תושבי הארץ, אשכנזים כספרדים. ונראה שאין זו יד המקרה שכמה פעמים חוזר במכתבו הביטוי 'שלמים' ככינוי לחבורת העולים החסידים:

כי כל הנשארים מופלגים בתורה יראים ושלימים... ואודיע גדול חסדי השי"ת עלינו, שנתן חן כולנו בעיני הספרדי והאשכנזי אשר בכל ערי ישראל, וממשי' הם בעיניהם לנגד האנשים השלימים אתנו כחגבים... ולכשתתיישב אי"ה צפת על מכונה ועל תילו בודאי רבים וכן שלמים יעקרו סיכם ומשכנם וכו' מטבריא תובכ"א לדור עמנו פה עה"ק צפת ת"י.⁹⁵

לאחר מכן מזכיר ר"א מקאליסק את חוסר האמון שבו קיבלו הספרדים את העדויות והשמועות שהגיעו מחו"ל והוציאו שם רע לחסידים:

וכל הספרדים יודעים מכל הגב"ע (-גביית עדויות) וכל השמועות שהיו בחו"ל, ומחסי השי"ת שהי' בעיני כולם ללעג ולקלס גדול. ומאוס הוא אצלם זה הקנאה מחמת התאוה, כמו שמאוס אצל כל אנשי שלומנו. ותאמינו לי באמתות... שנתנו לי אנשי טבריא המפורסמים גב"ע ששלחו להם מחדש, שנכתב בחודש אדר שי' [נת] תקל"ז בעת נסיעתנו ממדינתנו, בח"י ב"ד (-בחתמת יד בית דין), ולא אזכיר את שמותם על שפתי. ונתנו לי לדנונו בשריפה. והיה אצלי כמה ימים, ואח"כ שרפתי אותו לעין כל בפני הנגידים. וכזה נזכה שישרפו כל מדות הקנאה והתאוה והכבוד מלב כל ישראל. ודעת לנכון נקל, שבארץ הטמאה מדות הטמאה יכולות לפעול איזה רושם, אבל בארה"ק, ארץ אשר ה' דורש אותה, מקרא מלא הוא ותקיא הארץ וגו'.⁹⁶

ר' אברהם דן אפוא לשריפה גביית עדות שנשלחה ממזרח אירופה, המצטרפת לשמועות

94 ברנאי, בעקבות היילפרין, וזהו מקום זה עם סמילה (Smila) שבפלך קייב (שם, עמ' 66), אך נראה שטעות בידו, והכוונה היא לסמוליאני (Smolyany) שברוסיה הלבנה (רייסן). הבלבול בזיהויה של קהילה זו קשור, כנראה, בבלבול שבין השד"ר החסידי יעקב מסמוליאן, שנתמנה בראשית שנות השמונים כנבאי מעות ארץ ישראל ברייסן (ראה עליו: יערי [לעיל, הערה 9], עמ' 612-614; וילנסקי [לעיל, הערה 37], מפתח בערכו), לבין ר' יעקב מסמילה, חתנו של ר' ישעיה מדינוביץ, שהיה רב נודע ומקורב לחסידות סקווירה (ראה עליו: א' ואלדן, שם הגדולים החדש, ווארשא תר"ם, עמ' 63, ס' קמו; י"ו ציקרניק, סיפורי חסידות צ'רנוביל, מהדורת ג' נגאל, ירושלים תשנ"ד, עמ' 144).

95 ברנאי, שם, עמ' 66-69. הנוסח שהביא ברנאי לקוי חסר, וכאן הושלם על פי: לוי (לעיל, הערה 37), עמ' ב-ג; סורסקי (לעיל, הערה 2), ב, עמ' לא-לג, שכה.

96 הנוסח על פי סורסקי, שם, עמ' לג.

שהופצו בחו"ל על העולים ועלייתם לארץ ישראל. טיבן של השמועות ותוכנן של העדויות שנגבו אינו ידוע, ואף לא ברור אם העדויות האמורות נגבו באדר תקל"ז או שמא רק נשלחו מחדש באדר תקל"ז.⁹⁷ מחד גיסא, לא נשתמרה בידינו כל ידיעה אחרת על גביית עדות כלשהי נגד החסידים משנה זו, ומאידך גיסא, קשה לשער שהכוונה לעדויות ישנות, שנגבו לכל המאוחר בתשרי תקל"ד,⁹⁸ והועתקו מחדש כעבור שלוש וחצי שנים, בפרט משום ששנות תקל"ד-תקמ"א היו כאמור שנים רגועות בפולמוסי החסידים והמתנגדים. ובכלל יש לשאול, מדוע יתעניינו הספרדים יושבי טבריה בסכסוכים שנתגלעו בעבר בין קבוצות שונות בליטא וברוסיה הלבנה על הדרך הנכונה לעבודת ה', מצד אחד; ומצד אחר: מדוע ירצו המתנגדים, שעיקר מאבקם התמקד בצמצום השפעתם של החסידים בקהילות מזרח אירופה, לסכסך בין החסידים העולים לבין הספרדים?⁹⁹

כאמור, תוכנן של השמועות והעדויות לא הובהר, ואף על פי כן אפשר לנסות ולשער, על פי דבריו של ר' אברהם מקאליסק, הטוען שמקורן הוא ב'קנאה מחמת תאוה', שייחסו לחסידי הבעש"ט שעלו לארץ דברי 'טומאה'. ואולם, דברי הטומאה הללו יכולים היו להתפשט ולהטביע את רושםם – כך משמיענו ר' אברהם בסוף דבריו – רק בגלות, 'בארץ הטמאה' (שם נתפסה שיירת העולים כגוף הומוגני אחד), ואילו בארץ הקודש (שבה ניכרים חסידי הבעש"ט לעצמם) אין להם יכולת עמידה. מן הפסוקים שאותם בחר לצטט – 'וְתִטְמָא הָאָרֶץ וְאֶפְקֹד עֲוֹנָהּ עֲלֶיהָ וְתִקָּא הָאָרֶץ אֶת יִשְׂרָאֵל' (ויקרא יח, כה) – ניתן לשער, שדברי הטומאה הללו קשורים בהאשמות בעלות תוכן סקסואלי – אולי עבירות של ניאוף.¹⁰⁰

האם מותר לראות בכל הרמזים הללו הד למגמה משיחית רדיקלית של מקצת העולים, שגרמה להוצאת דיבה רעה על כלל החסידים? האם ייתכן שכמה מאותם 'עניים' שנצטרפו

97 חילופי המילים 'חדש' ו'יחדש' משתקפים בנוסחים השונים של האיגרת. ראה הנוסח שהביא ברנאי, איגרות (לעיל, הערה 2), עמ' 68.

98 ראה: וילנסקי (לעיל, הערה 62), א, עמ' 75-83. אין להניח שהכוונה ל'מיר עריצים וחברות צורים' (שם, עמ' 27-69), שנדפס בתקל"ב, שכן אין בו עדויות בפני בית דין. וילנסקי מביא גם את מכתבו זה של ר' אברהם מקאליסק (שם, עמ' 98-100), אך אינו מנסה לעמוד על טיבן של גביות העדות הנזכרות בו.

99 ומכאן אולי תשובה לוילנסקי, שקבע כי 'אין ספק שבטבריה התעניינו מאוד במתרחש ברוסיה בעניין המחלוקת', אך תמה על 'שרישומם של הפולמוסים כמעט שלא ניכר באיגרות הרבות' (וילנסקי [לעיל, הערה 37], עמ' 26-28). קביעתו, שבארץ ישראל היתה התעניינות גדולה במחלוקת החסידים במזרח אירופה, קשורה מן הסתם בהשקפתו על משקלה ההיסטורי של ההתנגדות האקטיבית לחסידות. לעומת זאת, אלה הסבורים כי יש הגומה רבה בתיאור הקפה של המחלוקת והשפעת החרמות לא 'תפלאו למצוא אלא השתקפויות קלושות של אירועים אלה במכתביהם של בני הדור.

100 ויש לזכור שהדברים נכתבים ונשמעים על רקע התפשטות הידיעות על מעשי זימה של פרנקיסטים. האשמת החסידים בעבירות ניאוף ומשכב זכור הן מוטיב קבוע בפולמוס האנטי חסידי, ושיאן ב'הדבקת' הערותיו הידועות של ליב מלמד מברודי על ספר ה'טורים' אל החסידות והגינותיה. הערות אלה, המטיפות להפקרות מינית (פורסמו אצל וילנסקי [לעיל, הערה 62], ב, עמ' 109-122), נחשדו אמנם כזיוף (שם, עמ' 112), אך במחקר מפורט הוכח, כי מקורן בחוגים רדיקליים שעמדו הן מוחץ לחסידות והן מוחץ לשבתאות. ראה: מ' פייקאו, 'רדיקאליזם דתי בימי התפשטות החסידות: תורת "כף רמיה" בכתבי אליעזר ליפמן מברודי', מולד, ו [33-34] (תשל"ה), עמ' 412-436.

לשיירה לא היו אלא שבתאים נסתרים, שאין תוכם כברם? כלפי חוץ הם התכסו באדרת החסידות והאביונות, אבל בסתר לבם האמינו, כי השמועה שהופצה על ביאתו של משיח בן דוד אינה אלא התממשות ההבטחה להתגלותו המחודשת של שבתי צבי.¹⁰¹

טיבם האמיתי של ה'עניינים' לא נחשף כנראה במהלך העלייה, ואף ייתכן שהחסידים רחשו להם אהדה מסוימת.¹⁰² ככלות הכול, על אף הביקורת החריפה שהטיח בהם 'בהשקפה ראשונה', והעול הכספי הבלתי נסבל שהטילו על החסידים, הודה רמ"מ מוויטבסק בעצמו, כי 'עמדותי על סוף דעתם, הרבה מהם לש"ש (=לשם שמיים) כוונתם ודעתם'.¹⁰³ ואף שהתנער מהם, לא התכחש ר' מנחם מגדל לאיכותם הדתית הגבוהה של מקצתם ('המה המופלגים בעלי תורה ועבודה') ולאחריותו המוסרית כלפיהם:

הנה מאת ה' היתה זאת, פיו הוא צוה, ורוחו הוא קבצם... מעתה אין לנו לעסוק בנסתרות, לשאול מה זה.¹⁰⁴ והנה עדי בשחק, נאמן עלי אבא שבשמים, אשר לא היתה ידי עמחם, אדרבא אשר צוחתי ורביתי עמחם עד בוש.¹⁰⁵ ורובם אשר לא ידעתי ושמעתי כלל... לכן עמדתי לבקש על האביונים האלה, אף אם עשו שלא כדת ו[כ]ראוי ו[כ]נכון, מ"מ (=מכל מקום) אחינו בשרינו הם.¹⁰⁶

101 ייתכן שלא יד המקרה היא שהשמועה על ביאת המשיח יצאה בשנת תקל"ז דווקא (או שמא אף קודם לכן, בשנת תקל"ז), שהיא שנת המאה (שני יובלות) למותו של שבתי צבי. כידוע, היו שבתאים שציפו להתגלותו השנייה של משיחם בארץ ישראל דווקא, ובתאריכים שונים, כגון בשנת תס"ו, ארבעים שנה לאחר ההמרה, או בשנת תע"ז, ארבעים שנה לאחר מותו. ראה: ג' שלום, 'מצוה הבאה בעבירה', מחקרים ומקורות לתולדות השבתאות וגלגוליה, ירושלים תשל"ד, עמ' 47-48; מ' בניהו, 'ה'חברה קדושה' של רבי יהודה חסיד ועלייתה לארץ ישראל', ספונות, ג-ד (תשי"ט-תש"ך), עמ' קסד. והנה, ציפייה דרוכה לבוא המשיח ולצדה פעולות ממשיות של עלייה לארץ היו גם לקראת שנת 1740 ('ש"ז שור', 'התקווה לשנת הת"ק', אורי דורות, ירושלים תשל"א, עמ' 127-153; ברנאי [לעיל, 15], עמ' 38-43). לקראת תקל"ח (תשבי [לעיל, הערה 13], ב, עמ' 479), ואף לקראת שנת תקל"ה (1775), ולא דווקא בחוגים שבתאיים. כך, דרך משל, תארוך הקץ לשנת תקל"ה מסתבר מחישוביו הנסתרים של ר' פרץ בן משה, מחכמי הקלויז בברודי, שאף עלה לארץ ישראל (תשבי, שם, עמ' 483-484). על פי הכלל ששנות ח"ת מיועדות לגאולה, לא נפקד בחישובי הקץ גם מקומה של שנת תקל"ח (1778). כך עולה מחישוביו של ר' ישראל חריף מסאטאנוב, חברו של הבעש"ט ויריב קשה לשבתאות (א' יערי, תעלומת ספר, ירושלים תשי"ד, עמ' 136; תשבי, שם, עמ' 486-487).

102 אין להתפלא על הקושי בזיהוים של שבתאים בתקופה זו, שכן 'לחסידי של הבעש"ט לא היה מושג מדויק על גבולות השבתאות' (ג' שלום, 'התנועה השבתאית בפולין', בית ישראל בפולין, בעריכת י' היילפרין, ב, ירושלים תשי"ד, עמ' 64). ואין זה מקרה שרבים הם הסיפורים ב'שבתי הבעש"ט' המציינים את כישוריו המופלאים של הבעש"ט באיתור שבתאים נסתרים, שהשימו עצמם ככשרים.

103 ברנאי, איגרות (לעיל, הערה 2), עמ' 72.

104 ובאותה מטבע לשון ממש כתב גם ר' ישראל מפולוצק: 'זמעתה אין לנו עסק בנסתרות על מה היתה זאת, מאת ה' היתה זאת' (שם, עמ' 75). על הדמיון בין מכתבו של ר' מנחם מגדל למכתבו של ר' ישראל עמדו מאהרר (לעיל, הערה 10), ד, עמ' 275; הרן, תלמידי המגיד (לעיל, הערה 8), עמ' 78, הערה 11.

105 על דרך 'אשר טפחתי ורביתי איבני כלם' (איכה ב, כב). המלה 'רביתי' נדרשת מלשון 'ריב'.

106 ברנאי, איגרות (לעיל, הערה 2), עמ' 72-73; וראה: חסדאי (לעיל, הערה 16), עמ' 258, שפירש זאת בצורה שונה.

במכתביו לאנשי הגולה הודה ר' מנחם מנדל, כי לשיירה נגרם נזק תדמיתי כתוצאה מהפומביות המוגזמת שניתנה למהלכה ('מרוב הפרסום דרך בחזיון קולות'¹⁰⁷), אף שבמידה ידועה אחראים לו גם החסידים בעצמם.¹⁰⁸ גם בדברי ר' ישראל מפולוצק, המספר על העול העצום שהטילו 'העניים' על השיירה, יש רמז על כך. הוא סיפר 'כי העניים אשר עברו חלוצים לפנינו, המה היו בעוכרינו, בכל מדרך כף רגלינו, ומשמע מכאן שהעניים הקדימו בדרכם את החסידים ויצרו דימוי שלילי לעלייה כולה. ועוד הוא אומר על טיבם: 'כי רובם לא הכרנו כלל, כי אם ויעפילו לעלות,¹⁰⁹ בהתלהבות לבם לעלות לאה"ק ושאר פניות'¹¹⁰. ביטוי זה, 'שאר פניות', רומז אולי למניע המשיחי או למניעים דתיים אחרים שאינם כשרים.¹¹¹

ה'עניים' הללו, או לפחות מקצתם, לא היו אפוא סתם נוודים חסרי אידיאולוגיה, המוכנים לנדוד לכל אשר תישאם הרוח. ככלות הכל לא היתה זו 'עליית מצוקה' במובנה הסוציולוגי הרגיל, המוכר מתבניות הגירה אחרות. אין זה סביר שעשרות משפחות – גברים, נשים וטף – תעזובנה בבת אחת את מקומן בעיירות פולין, יהיו התנאים הכלכליים והמדיניים שם קשים ככל שיהיו, ותעלינה לארץ ישראל, 'גלות שבגלות', מקום נידח ושולי, ששפת המקום ומנהגיו אינם מוכרים להם, שאפשרויות הפרנסה בו מוגבלות אף יותר מאשר בפולין, ושהסיכוי לשפר בו את מצבם הכלכלי קלוש ביותר.¹¹² אין זאת כי אם נימוקים נוספים הדריכו את אותם עניים בהצטרפותם 'בהתלהבות לבם' לשיירת העולים.¹¹³

107 ברנאי, שם, עמ' 63. 'חזיון קולות' משמע ברקים ורעמים (על פי איוב לז, כה). אמנם, ר' מנחם מנדל תלה בפרסום הרב את אסון טביעת הספינה בקרים ('אשר שלט עין הרע בעו"ה להפקד ספינה אחת עם כמה נפשות'), אך באיגרת אחרת גינה את מי שסבורים כי ייסורי העולים בארץ הם כתוצאה מכך: 'זאם אמור יאמר שהיסורים שעברו עלינו הם מחמת הנסיעה ברוב עם ופירסום... הלא נופל תחת הטבע; את הייסורים שהיו מנת חלקם 'זה שלש שנים' ראה כיסורי א"י וכניסיון שמנסה ה' את מאמיניו (שם, עמ' 85-86). גם במכתב השליחות שנמסר בשלהי תקמ"ט (1789) לשי"ר ר' שלמה זלמן וילנר, שעליו חתמו ר' אברהם מקאליסק ועשרים נכבדים אחרים, חוזרת התפעמותם האותנטית של החסידים מן העוצמה שנתגלמה בעלייה ההמונית: 'יצאנו מדירת קבע לדירת ארעא דישראל, קהל גדול יחד עלו, ויב[ו] או גדודים גדודים מארצם ומולדתם ומבית אבא' (שם, עמ' 204; והשווה לתעודה מתקנ"ט שפרסם קרלינסקי [לעיל, הערה 2], עמ' 241: 'קהל גדול יחד לשם ה' לעבדו שכם אחד').

108 ככל הנראה נתלו לשיירה גם חסידים רבים שלא נתכוונו לעלות, ובראשם ר' שניאור זלמן: 'נסעו לדרכם... עם כב"ב (=כל בני ביתם) והרבה מאנ"ש (=מאנשי שלומנו) מחנה גדולה מאד, וגדולי אנ"ש נסעו ללוחם עד עיר מאהליב... והתפרדו רבותינו מרבינו ומאנ"ש בכי... ואז שבו אנ"ש לביתם ורבותינו נסעו לדרכם' (בית רבי [לעיל, הערה 83], עמ' 14).

109 רומן, כמובן, לבמדבר יד, מד: 'וַיַּעֲפֵלוּ לַעֲלוֹת אֶל רֹאשׁ הַהָר, וְרָאָה פִּירוּשׁ רִש"י עַל אֲתָר: 'לְשׁוֹן חֹזֵק... לְשׁוֹן עֲזוּת... וּמְדַרְשׁ תַּנְחוּמָא מְפָרְשׁוּ לְשׁוֹן אֹפֵל, הֲלָכּוּ חֲשָׁכִים שְׁלֵא בְרִשׁוֹת'.

110 ברנאי, איגרות (לעיל, הערה 2), עמ' 75; נוסח אחר: סורסקי (לעיל, הערה 2), ב, עמ' כב.

111 ולא כפי ששיער מאהלר (לעיל, הערה 10), ד, עמ' 130, ש'פניות' אלה אינן אלא 'תקווה למצוא בארץ פרנסה, מיגיע כפיהם או מתמיכה או משניהם גם יחד'.

112 השווה לדברי ר' יקר בן ר' גרשון מקוטב, המבקש בשנת 1760 למנוע מחמיו, ר' משה אוסטרר מברודי, לעלות לארץ: 'אמין לי אדוני לולא שאהבתו תקועה בלבי הייתי מניח אותו לבוא לכאן ואח"כ היה מתחרט, ולא היה סיפוק בידו לצאת. כי כמה אנשים חשונבים באים לכאן ומביאים איזה מומן ואוכלים אותם בשנה ראשונה ואח"כ הם יוצאים מדעתם ומשתגעים מרוב צער... ובפרט אנשי

זאת ועוד, על אף הבדלים ניכרים, קשה שלא להבחין בקווים טיפולוגיים הנמתחים בין שיירה גדולה זו לבין שיירת העולים בני החברה קדושה של ר' יהודה חסיד, שהגיעו לארץ ישראל בשנת 1700. אף הם, שהיו רובם ככולם שבתאים נלהבים, הפקירו את רכושם ועלו בהמוניהם, אנשים, נשים וטף, תוך שהם נענים לקריאתו של מנהיג כריזמטי. הם ביקשו לדחוק את הקץ ולקבל את פני המשיח בירושלים בדרך של תיקון עצמי ושל חזרה בתשובה, סיגוף ותענית. על עונניים ולחצים – שאולי היה קשור גם להשקפת עולמו החברתית של מנהיגם¹¹⁴ – העיד במפורש אחד מבני חברתם: 'אבל אנו, רוב חברה של ר"י חסיד ה[י]נ[ו] עניים ביותר, זמי שנדבה רוחו לעלות, יוהר שלא יעלה עם בנים כלל, ואף בלא ממון לא יעלה על לבו, כי אלו שניהם נמצאו בנו ולא נתקיימו בנו.'¹¹⁵

משנחשפה מגמתם הרדיקלית הנסחרת של העונניים בארץ ישראל, דחו אותם ר' מנחם מנדל מוויטבסק ור' אברהם מקאליסק מעל פניהם. אין להתפלא אפוא שראשי קבוצה זו נסתפחו בצפת אל חבורה אשכנזית לא-חסידית אחרת (זהאשכנזים אשר ישבו לפנים שם חסרי דעת, המצירים ומציקים את עובדי השם)¹¹⁶, שיחד עם שרידי השבתאים, בני הקהילה

מדינתנו שאינם יודעים לא כתב ולא לשון ולא מנהג' (ג' שלום, 'שתי אגרות מארץ-ישראל משנות תק"ך-תקכ"ד', תרביץ, כה [תשט"ז], עמ' 435). ר' יקר בעצמו שב למזרח אירופה בשנת תקל"ד, וידיעות ברוח זו על קשיי הקיום בארץ ישראל בוודאי עשו להן כנפיים.

113 השווה: דינור (לעיל, הערה 7), עמ' 69-79; וילנסקי (לעיל, הערה 37), עמ' 17. יש אפוא טעם לפקפק באמירות נחרצות, כגון 'שום אידיאולוגיה לא טלטלה ערב רב זה מלבד הרצון לברוח ולהגר אל כל אשר תישאם הרוח... בוודאי צודקים האומרים שהעלייה נבעה מצורכי השעה ומן המצב הקשה ששרר אז בין יהודי פולין ורוסיה' (הרן, תלמידי המגיד [לעיל, הערה 8], עמ' 83; בעקבות היילפרין [לעיל, הערה 4], עמ' 22; אליאב [לעיל, הערה 12], עמ' 78).

114 בשני השרידים היחידים והדלים של דרשות ר' יהודה חסיד אכן טבוע 'חותם סוציאלי' (בניהו [לעיל, הערה 101], עמ' קמב-קמג), אך זהו מעט מזער מכדי להסיק מתיכו מסקנות של ממש. גם על הנביא השבתאי צדוק מגרודנה, שפעל בשלהי המאה ה"ח בויקה לר' יהודה חסיד, נמסר כי הטיף לכך 'שת"ל (=שתהלה לאל) הגאולה קרובה ואין צריך להשגיח בממון ושום דבר' (מ' בניהו, 'התנועה השבתאית ביוון, ספונות, יד [תשל"א-תשל"ח; ספר יוון, ד], עמ' תקיא).

115 ראה: שאלו שלום ירושלים (לעיל, הערה 78), עמ' 474, 493; בניהו (לעיל, הערה 101), עמ' קלג-קפב; ברנאי, יהודי ארץ ישראל (לעיל, הערה 15), עמ' 164-169. ר' יהודה חסיד ומסייעיו אכן טרחו הרבה באיסוף כספים מיהודי קהילות אירופה לשם מימון העלייה, ואף ראו ברכה בעמלם. אלא שעם הגיעם לירושלים הוצא הכסף מיד למגורים, לצורכי אוכל נפש ולשוחד. העוני הנורא של בני החבורה – הקשור הן בחוסר יכולתם להחזיר את ההלוואות נושאות הריבית שנטלו, הן בחוסר האונים שגילו הקהילות באירופה בניסיון לסייע ליהודי ירושלים להיחלץ מן המשבר הכספי שאליו נקלעו – עולה ובוקע ממקורות רבים. הוא משקף את העובדה הפשוטה, שרוב העולים לא יכלו להתפרנס מכספים שהניחו בגולה או שהביאו עמם.

116 פירוש חדש להבנת טיבה של הקהילה האשכנזית הלא-חסידית בצפת קודם תקל"ז הציע חסדאי (לעיל, הערה 16), עמ' 231-269. הוא טען, בין השאר, כי חלק ניכר מבני הקהילה היו מטיפוס 'טרומ-מתנגדי', שעלו ממזרח אירופה לארץ ישראל ממניעים משיחיים, שיתפו פעולה עם הספרדים, ושמו להם למטרה ללחום ביסודות שבתאיים. חסדאי גרס, ששיתוף הפעולה בין שתי הקבוצות קשור בסכסוך על כספי ארץ ישראל, שנגבו עד אז בידי הספרדים. קבוצת 'המתנגדים' תמכה בהמשך הפטרונות הספרדית ואילו החסידים התנגדו לה. חסדאי אינו מקבל את האשמת הספרדים בשבתאות

הספרדית ('רשעים' גמורים מאמינים בשב"ץ ימ"ש [=בשבתי צבי ימח שמו]), גמרה אומר למרר את חייהם של החסידים, 'לצער ולחרף',¹¹⁷ אין זה מקרה שר' מנחם מנדל כינה 'עניים' אלה בשם: 'חדשים אשר מקרוב באו, ממדינת וואלין, פאדאלי[ה], אוקריינא'.¹¹⁸ פעמים הרבה אין מטבע לשון זה משמש לציון התפתחות כרונולוגית,¹¹⁹ אלא דווקא לאפיון טיפולוגי, המשקף חוסר נחת ומחאה.¹²⁰ ביטוי זה מופיע במקורות בני הזמן כלפי קבוצות שונות, הן חסידים והן מתנגדים,¹²¹ וכאן אולי כוונתו לאותם יסודות דיקליים סמויים שנספחו לעולים.¹²²

כפשוטה (עמ' 247, וראה בהערה הבאה), ואף מתעלם מקיומם המובהק של ה'עניים' והצטרפותם דווקא אל הקבוצה שאותה כינה 'מתנגדים'. על דרכו ומסגנותיו חלק לאחרונה ברנאי, מגמות (לעיל, הערה 1), עמ' 154-159.

117 ברנאי, איגרות (לעיל, הערה 2), עמ' 84-85 (האיגרת היא מניסן תקמ"א). אף שאנו מפרשים את דברי ר' מנחם מנדל מוויטבסק כפשוטם, הרי מוכן שאין מדובר בעשרות רבות של שבתאים, אלא בחוג מתחרתי מצומצם. על יסודות שבתאיים בארץ ישראל בדור הקודם לעליית תקל"ז יש בידינו כמה וכמה עדויות: (א) במהלך שנות העשרים הגיעו לצפת שרידי חבורת ר' יהודה חסיד, שגורשו מירושלים בשנת 1720. אחת הדמויות הבולטות בחבורה זו היה ר' יעקב בן בנימין וולף מוילנה, שבשלהי שנות העשרים עמד בראש ישיבה אשכנזית בצפת. ראה: מ' בניון, 'קהל אשכנזים בירושלים בשנות תמ"ז-תק"ז / 1687-1747, ספונות, ב (תשי"ח), עמ' קמז; הנ"ל (לעיל, הערה 101), עמ' קעד; הנ"ל, ר' יעקב ווילנא ובנו יחסיהם לשבתאות, ירושלים [רבעון], ד (תשי"ג), עמ' רג-ריד. יש לשער שמקצת תלמידיו המשיכו בשבתאותם; (ב) מתיאור עלייתו של ר' אלעזר רוקח אנו למדים על מאבקו ביסודות שבתאיים שהתבססו בצפת בשנות הארבעים. ראה: י' ברטל, 'עליית ר' אלעזר מאמסטרדם לארץ ישראל בשנת תק"א (1741)', גלות בארץ, ירושלים תשנ"ה, עמ' 23-40; ברנאי, מגמות, שם, עמ' 138-139; (ג) ר' וולף מסאטאנוב שלח איגרת מטבריה, כנראה בשנת 1764, ובה דחה את האשמת יהודי טבריה בשבתאות: 'זוה שהלשינו שיש כאן מאמינים [בשב"ץ ימ"ש] שקר הדבר. ואפשר אם היה בכאן כבר מתו, אבל בני הישיבה של עכשיו לא דרכו דרך זה לחקור אלוהות. שלום דן בקטע זה (שתי איגרות [לעיל, הערה 112], עמ' 438-439) והצביע על אופיה המזוה של התבטאות זו, הרואה בשבתאות 'שיטה' בחקר האלוהות, וכן על זיקתה לדברי ר' מנחם מנדל על 'נטייתיהם השבתאיות (האמיתיות או המדומות) של תושבי צפת; (ד) ידיעה על שרידי שבתאים בעכו, ראה: ג' שלום, מחקרי שבתאות, תל-אביב תשנ"ב, עמ' 627-629.

118 ברנאי, איגרות (לעיל, הערה 2), עמ' 84.

119 כפי שסבר היילפרין, שהבין כי המלה 'חדשים' משמעה: 'העולים שבאו מקרוב, בעקבות ר' מנחם מנדל וחבריו, ושהם חדשים לא לעומת רמ"מ, כי אם לעומת ר' אורי מליטא, שעלה בשנת תקכ"ד/ה' (היילפרין [לעיל, הערה 4], עמ' 23). גם דינור סבר שהכוונה לעולים חסידיים חדשים, שהגיעו שנים אחדות לאחר שיירת תקל"ז (דינור [לעיל, הערה 7], עמ' 72, הערה 16).

120 כמשמעו הראשוני במקרא: 'יבחו לְשִׂדִים לֹא אֱלֹהִים לֹא יְדָעוּם, חדשים מקרוב באו לא שְׁעָרוֹם אֲבֹתֵיכֶם' (דברים לב, יז).

121 כבר בחרם של שנת תקל"ב נעשה שימוש בביטוי 'חדשים מקרוב באו' כנגד החסידים, ראה: וילנסקי (לעיל, הערה 62), א, עמ' 59, 62. ואף מאוחר יותר קובל ר' אברהם מקאליסק, כנגד 'חדשים מקרוב באו לפה עיה"ק, תלמידים שלא שמשו כל צרכן, חכמים בעיניהם, כל רז לא אניס להם, ובלשון חסידים יתקדשו. קורא אני עליהם "ותבואו ותטמאו את ארצו" (ברנאי, איגרות [לעיל, הערה 2], עמ' 184). איגרת זו, שנדפסה אצל ברנאי פעמיים ככתבה וכלשונו (איגרות מ, ס; ראה: וילנסקי [לעיל, הערה 37], עמ' 15; סורסקי [לעיל, הערה 2], ב, עמ' שמה), נראה לי שנכתבה בשנת תקנ"ח וכוונה נגד חסידי תב"ד (וראה: חסדאי [לעיל, הערה 16], עמ' 259, שסבר כי האיגרת נשלחה בשנת תקמ"ח). על שימוש במטבע לשון זה בפי הספרדים כנגד הפרושים יושבי ירושלים, ראה: מ'

לפרשת העניים לא נמצאו לפי שעה הדים במקורות אחרים, לא בכתביהם של המתנגדים לחסידים במזרח אירופה ואף לא בתעודות מארץ ישראל. העדר התייחסות לפרשה זו אינו מפליא, שכן אף צד בפרשה לא היה מעוניין לחשוף את פרטיה. ר' מנחם מנדל בעצמו הודה לימים, כי במכתבים הראשונים ששלחו עולי ארץ ישראל לאחיהם שנותרו בגולה לא סופרה האמת במלואה, וגם במכתבים המאוחרים יותר סופרו רק מקצת הדברים, ואף הם על דרך הכללה ובלשון מרומזת. באיגרתו מניסן תקמ"א, שבה דיווח לראשונה לחסידיו שברוסיה הלבנה על חברתם של העניים אל שבתאי צפת, הוא הוסיף ואמר: 'וכדי שיהיה להם לנחת ארחיב הדיבור ואבוא במגלת ספר וסיפור קצת מאורעות והרפתקאות דעו עלינו דרך כלל... ועד הנה לא רציני לצער אוהבי וידידי, וכהיום מצוה לספר'.¹²³

נראה שבראשית שנות השמונים, עם מעברם של ראשי החסידים מצפת לטבריה (1781), שקעה הפרשה ונתפוגגו השמועות שקשרו בין העניים לבין החסידים. ואכן באותה שנה, עם התחדשות המאבק בין החסידים למתנגדים במזרח אירופה, לא נזכרו עולי ארץ ישראל כלל כגורם שבגיניו ראוי להטיל חרם על החסידים.¹²⁴

אין אנו יודעים מה עלה בגורלם של העניים, שמנו בראשית העלייה כחמישים משפחות, וכמה מהם אכן היו מזוהים בפועל עם אותו חוג רדיקלי, שרק שניים מבניו נודעו לנו בשמותיהם.¹²⁵ יש לשער שמקצת העניים נתערבבו בקהילות האשכנזיות הקיימות, ויתרם חזרו מן הסתם למקומותיהם באירופה.

בניהו, 'קונטרס על חלוקת כספי ארץ ישראל מארצות אשכנז לרבי יוסף דוד עייאש', סורא, א (תשי"ד), עמ' 113, 124.

122 ראוי להשוות ביטוי זה לדברים שהשמיעו בני דורות סמוכים כנגד שבתאים ודוחקי קץ אחרים. ר' יעקב עמזן תיאר את חבורת ר' יהודה חסיד, שעלתה לארץ ישראל שבעים ושבע שנים קודם לכן: 'קמו ונתעוררו אותה כת של חסידים הנ"ל של ר"ח, חדשים מקרוב באו, שעשו דברים מתמיהים והבטיחו על הגאולה להביא משיח בזמן קרוב' (תורת הקנאות, אמשטרדם [חש"ד], כו ע"ב); במכתב של חכמי ירושלים לראשי ועד ארבע ארצות משנת תס"ה (1705), בדבר השבתאי חיים מלאך, נאמר: 'חדשים מקרוב באו לא שערם אבותיהם, אשר נכלו בנכליהם באמרם חיי"ם יוסף להם מלאך רע יענה אמך' (י' היילפרין [עורך], פנקס ועד ארבע ארצות, ירושלים תש"ה, עמ' 260); גדליה מסמאיטיץ, בן חבורתו של ר' יהודה חסיד, כתב על השבתאים הקיצוניים בירושלים: 'וראינו רעה אשר כסילי, חדשים מקרוב באו, לעורר צרעת נושנת משנת תכ"ו, ואומרים שכבר משנת תכ"ו ואילך אין גלות לשכינה ואין צורך לקונן על גלות' (שאלו שלום ירושלים [לעיל, הערה 78], עמ' 492; בניהו [לעיל, הערה 101], עמ' קסב-קסג).

123 ברנאי, איגרות (לעיל, הערה 2), עמ' 84.

124 והשווה להסברו של י' מונדשיין להתפרצותו המחודשת של המאבק בחסידים בוויילנה בשנת תקמ"א. לדעתו, אין הדבר קשור כלל בהופעת ספר תולדות יעקב יוסף (כסברה המקובלת במחקר), אלא בחידוש מאבקם של פרנסי קהילת וילנה ברבה של העיר (מחלוקת הרב). ראה: כרם חב"ד (לעיל, הערה 85), עמ' 200-201.

125 הלא הם 'הרב מו"ה שבתאי מוויניצא' (או 'מווילנא', כפי שנרשם בכמה כתבי יד), ויהרשע ליב סקאליער' (היילפרין [לעיל, הערה 4], עמ' 32-33; ברנאי, איגרות [לעיל, הערה 2], עמ' 84-85). אולי הם היו מנהיגיהם של העניים, אלא שפרט לאזכור יחיד זה אין בידינו מידע נוסף על אודותיהם.

1. סיכום

הערכתם של ראשוני חוקריה של החסידות, ובמיוחד דינור, על מקומו החשוב של המניע המשיחי, נכונה היתה, כנראה, בגרעינה, אף שנשענה על אינטואיציה ומשאלת לב יותר מאשר על מקורות מהימנים. ויפים הם דבריו של שמעון דובנוב לסיים בהם את הדיון: 'מהדברים האחרונים האלה נראה, כי אחת מן הסבות הראשיות לתנועת הישוב של א"י בין החסידים היתה גם התקוה לקרב את הקץ ו'להביא את המשיח' על ידי נטיעת "העבודה" הבעשטנית על אדמת ישראל...'¹²⁶

עם סיכום דיוננו, שעדיין רב בו המשוער על הוודאי, מצטיירת תמונת העלייה כדלהלן: חבורת עולי תקל"ז, בראשותם של ר' מנחם מנדל מוויטבסק ור' אברהם מקאליסק, יצאה לארץ ישראל בשל שורה ארוכה של מניעים ונימוקים השלובים וארוגים זה בזה, ובתוכם גם מניע משיחי מובהק: שמועה על ביאת המשיח וציפייה דרוכה לקירוב הקץ בדרך של תפילה בארץ הקודש.¹²⁷ לחבורה האליטיסטית של חסידי הבעש"ט נסתפחו בפלכי דרום-פולין 'עניים', שאף אליהם הגיעה כנראה השמועה, ואף הם רצו לקבל את פני המשיח, שכבר הגיע לירושלים. חבורת עניים זו, שראשיה היו בעלי גוון משיחי רדיקלי, ביקשה לדבוק בצדיקים, והללו סייעו להם בדרך ארצה, מתוך שראו את עוניים ואת לחצם והעריכו שכוונתם 'לשם שמים'. ואולם, עם הגיעם לארץ, דחו הצדיקים את ה'עניים' מעל פניהם, שכן נודעו להם כוונותיהם הנסתרות. ידיעות על הנעשה בקרב העולים לארץ ישראל הופצו במזרח אירופה ויצרו, כנראה, דימוי שלילי לחסידי הבעש"ט, המזדהים כביכול עם העניים ומגמותיהם. כנגד דימוי זה יצאו ראשי החסידים שבארץ ישראל בצעדי מחאה ופיוס.

על הקושי בליקוט 'ידיעות מדויקות ונאמנות, ומה גם ידיעות מלאות' על השבתאות במאה הי"ח כבר הצביע גרשם שלום בכמה ממחקריו. אופיה המחתרתי של הכת הביא לכך שרק שמועות ולחישות הגיעו עליה לאוזני הקהל הרחב, ואלה, מטעמים מובנים, צונזרו ולא הועלו על הכתב. ראוי אפוא 'להתחשב בכל מיני ידיעות המפוזרות בפנות נדחות ולצרפן כמין פסיפס', כפי שהציע שלום ואף הדגים במחקריו.¹²⁸ המקרה שלפנינו הוא ניסיון ברוח זו, המאיר, תוך הישענות על רמזים ורמזי רמזים, את פרשת המפגש בין שרידי השבתאות הגוססת לבין החסידות, ההולכת וכובשת את מקומה כתנועת התחייה העיקרית של העם היהודי בשלהי המאה הי"ח.

המחקר הענף סביב פרשת עולי תקל"ז עורר כמה וכמה שאלות בעלות אופי היסטוריוגרפי

126 דובנוב, החסידים הראשונים (לעיל, הערה 6), עמ' 205.

127 בחוגים של חסידים ומקובלים היו, כאמור, ציפיות משיחיות לקראת שנת תקל"ח (ראה לעיל, הערה 101), ושמא בני חבורתו של ר' מנחם מנדל מוויטבסק, או מקצתם, היו קשורים אף הם בציפיות אלה. רמז לכך יש אולי בדרוש שנרשם מפי ר' מנחם מנדל לפרשת מטות-מסעי, ובו חוזר שלוש פעמים המשפט: 'עכשיו קודם ביאת המשיח' (פרי הארץ, קאפוסט תקע"ד, כ ע"ד-כא ע"א), אך ספק אם יש בכך יותר מאשר משאלה תמימה, השגורה בפיו של כל יהודי מסורת.

128 ג' שלום, 'ידיעות על השבתאות בספרי המסיונרים במאה הי"ח', מחקרי שבתאות (לעיל, סוף הערה 117), עמ' 609.

עקרוני, כגון משקלו של הגורם המשיחי האקוטי בחסידות; שאלת מעמדה, המרכזי או השולי, של ארץ ישראל בחסידות; וכן, עד כמה 'חדשה' היא עלייה זו: האם היא מבשרת פרק חדש ושונה בתולדות היישוב היהודי בארץ, או שמא אין היא אלא המשך ה'ישן', חוליה נוספת בשלשלת העליות המסורתיות, המגיעות בהתמדה לארץ ישראל למן שלהי המאה הי"ז.¹²⁹ ספק אם יש בכוחו של העיון המחודש בהשתלשלות הפרשה כדי להכריע בסוגיות אלה. די לנו בדחיית העמדה הגורסת כי העלייה לארץ ישראל קשורה אך ורק במאבקי החסידים והמתנגדים במזרח אירופה, ובאימוץ עמדתו של דינור, כי 'היסוד הא"י והציפייה המשיחית היו בתקופת התגלות התנועה [החסידית] יותר חזקים ותוססים בה מאשר בתקופת התפשטותה והיותה לתנועת-עם'.¹³⁰

129 ראה: ברנאי, מגמות (לעיל, הערה 1), עמ' 152-153.

130 דינור (לעיל, הערה 7), עמ' 71.